

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

ПАХМОҚ

(Қисса ва ҳикоялар)

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1997

Езувчи Нормурод Норқобилов жониворлар ҳаётидан кўплаб қисса ва ҳикоялар яратган. Унинг «Пахмоқ» номли мазкур тўплами битта қисса ва бир нечта ҳикояни ўз ичига олган бўлиб, уларда инсоннинг жониворларга меҳрли бўлиши, уларни авайлаб-асраш зарурлиги ғояси илгари сурилади. Китобда муаллифнинг ҳайвонлар «тили» ва психологиясини яхши билиши яққол сезилиб туради.

Китобча ўрта ва катта ёшдаги мактаб ўқувчиларига, ота-оналарга ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Н 79

Норқобилов Н.

Пахмоқ: (Қисса ва ҳикоялар).—Т.:
Ўқитувчи, 1997.—80 б.

Ўз 2

4801000000—78
Н 353(04)—97 Ахб. хати—96

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1997.

ISBN 5—645—03065—6

ПАХМОҚ

(Қисса)

Унинг ҳаётида беҳаловат кунлар бошланганди. Энди илгаригидек эмин-эркин юролмас, назарида ҳар бир харсанг, бута ёки арча ортидан ғаними пойлаб тургандек ўзини бежо ҳис этарди. Бундай пайтда кўзидан кўра кўпроқ димоғига ишонарди. Уша даҳшатли ҳидни илғаши баробар бутун вужудида титроқ қўзғалиб, тезроқ қочмоқ пайида бўларди. Уша даҳшатли ҳид — инсон ҳиди эди. Кўпинча бу ҳид милтиқ иси билан қоришиқ бўларди. Қоришиқ ҳид — ажал эди. Ажал ҳидини пайқаган кезлари қора, намчил тумшуғини юқорига кўтариб, барча айиқларга хос хиёл сусткаш хатти-ҳаракатлар ила ҳавони бот-бот искар, кейин эса лапанлаганча орқа-олдига қарамай қочиб қоларди. Орқа-олдига қарамай деганимиз сал ёлғон бўлар, нега деганда, Пахмоқ қочиб бораётиб, йўлда дуч келган нарса — харсанг, бута, арча, қисқаси, бекиниш мумкин бўлган нимаики учраса, бир зумга тўхтаб, ғаними томонга секингина мўралар ва шу созда уни бир неча бор кўришга муяссар бўлганди.

Эгрідара ҳудудида ўзи ёлғиздек, ғаними ҳам ёлғиз эди. Тошлоқсойлик Панжи саёқ унинг изидан тушганди. Шу дамгача уларнинг бир-бирлари билан ишлари йўқ эди. Пахмоқ ўз ерида тинчгина умр гузаронлик қилганидек, Панжи саёқ ҳам тоғбегининг кўзини шамғалат қилиб, тулки ва парранда-ю даррандаларни отиш билан қаноатланиб юрарди. Айиқ овлаш етти ухлаб тушига кирмаганди. Умрида йирик йиртқичлардан — уч-тўрт бўринигина отишга муваффақ бўлган бу одамнинг феъли ёзда шаҳарлик меҳмонларнинг навбатдаги ташрифидан кейин айниди.

Қишлоқ пастидаги сой бўйида сўлим гўшалар ниҳоятда сероб эди. Айни саратонда бу ердан дам олувчиларнинг кети узилмасди. Бундай пайтда Панжи саёққа ўхшаш такасалтангларнинг куни туғарди. Тимирскиланиб сой бўйига тушса бўлди, истаган давра уни ўзига қўшиб оларди. Панжи саёқ меҳнатга териси юпқа бўлгани билан улфатчилиқни жуда қойиллатарди, хизмат-

дан сира қочмасди. Учоқ кавлаш дейсизми, тандир осии дейсизми, юқоридан ўтин териб тушиш дейсизми, хуллас, бу хил юмушларни жуда кифтини келиштирарди. Боз устига уста гурунги эди. Оғзига озгина «тегиши» билан ов ҳақида шундай бир гурунглари бошлардики, ўтирганларнинг оғзи ланг очилиб қоларди. Даврадагикининг кўз унгида бу бирдан ўзгача тус оларди. Шунчаки бир фақир эмас, балки уста овчи, ҳар йили неча-неча бўриланинг шўрини қуритадиган моҳир мерган, неча-неча кучкилардан омон қолган омадли инсон сифатида таассурот уйғотарди. Барча овчилардек бирга ўрни қўшиб гапиргани сайин туйқусдан шу қадар завқи тошиб кетардики, оқибатда гапирган гапига ўзи ҳам чиппачин ишониб қоларди. Дам олувчилар ҳам фавқуллодда сахийлашиб, ундан ичкиликни аямас, кетишаётиб эса баъзилари манзилларини ҳам ташлаб кетишарди, боринг, бормасангиз хафа бўламиз, дейишарди.

Панжи саёқ уларникига бормаганидек, уйига ҳам таклиф этмасди. Қандай қилиб таклиф этсин. Пешонасига битгани уй бўлиб уй эмас, оғил бўлиб оғил — бир айвонли, етти боларли шунчаки бир кулба. Ёз бўйи ҳовлисини супурги ўт босиб ётади. Кузга томон супурги ўтларни ўриб, улардан супурги ясайди. Ҳафсала қилса, бозорга чиқариб сотади, йўғасам, ҳовлининг бир четида қиш ичи чириб адо бўлади. Рўзғор ишига камҳафсала ва овдан бери келмагани учун хотини ташлаб кетган. Сўққабошликка тамомила кўниккан бўлса-да, гоҳо тўсатдан уйлангиси келиб қолади. Аммо бунинг учун аввало уйини тузатиб олиши лозим, иккинчидан, қуёш кўрмай моғорлаб кетган кўрпа-тўшагини янгиллаши керак. Учинчидан, хотин туширгандан кейин ис-пис чиқариш деган гаплар бор, бунинг ҳаммасига эса пул керак. Қиш ичи отган тулкилари терисига битта қисир сигир келмайди. Ака-укалари, одам бўлмайди бу, дея қўл силтаб қўйганларига анча бўлган. Унинг эса одам бўлгиси келади-ю, лекин...

Панжи саёқ эркин яшашга ўрганган. Ёлкасида милтиқ, тоғма-тоғ изғишни хуш кўради. Унинг бу хил турмуш тарзини одамлар ҳазм қилолмагандек ўз навбатида, у ҳам одамларнинг яшаш русумини ҳеч танига сингдиролмайди, ўзича одамларни кўркаламушга қиёслайди: «Иш, рўзғор, хотин ва бола-чақа... туфи-ий, шуюм тирикчилик бўлди-ю!» Қишин-ёзин устидан пахталик тушмайди. Негаки, кечалари дуч келган ерда ётиб қола-

веради-да. Дала-дашт, тоғу тош, ўнқир-чўнқир унинг учун ҳар қандай уйдан афзал. У, асосан, тулки овлашни яхши кўради, паррандаларни эса овқати учун отади. Ёздан бўлак пайт кулбасининг ёнидан ўтиб қолган одамнинг димоғини каклик шўрва ҳиди қитиқлайди. Агар кўнглингиз каклик шўрва тусаса, марҳамат, яримта винони қўйинга тиқиб, эшик қоқиб бораверинг. Панжи саёқ сиздан овқатини аямайди.

Боя айтганимиздек, ёзда унинг куни сой бўйида ўтади. Дам олувчилар ўртасида ҳафталаб туриб кетувчилар бор. Панжи саёқ гурунги ва хизмати эвазига ҳафталаб маза қилади. Бир сафар уни норғул-норғул эркаклардан ташкил топган давра аҳли ўзига тортди. Даврабоши туман марказидаги аллақандай бир каттакон идоранинг бошлиғи экан. Гап орасида кимдир бу ҳақда қистириб ўтди. Аммо Панжи саёқ учун бу нарсанинг зиғирча аҳамияти йўқ эмасми, бошлиқнинг виқорли чимирилиб ўтиришларига мутлақо аҳамият бермади. Одатдагидек, хизматини сидқидилдан адо этиб юраверди. Қўли ширинлигини билган бошлиқ бора-бора уни ўзига яқин олди, ов ҳақидаги гурунглари жон қўлоғи билан тинглади. Тинглаб туриб, бир куни шундай деб қолди:

— Мулла Панжи, бу-у айиғу қоплонларгаям тишлари ўтадими ё фақат бўрининг кетидан пойлайдиларми?

Панжи саёқ ҳузур қилиб суяк кемираётган эди, жавобга ошиқмади. Суяк кемира-кемира, аввалбошда бошлиқнинг семиз, оппоқ яланғоч сонларига, сўнг иштони устига тўкилиб турган йўғон қорнига назар солди, тоғ йўлига ўлақолса чидамаса керак бу, деб ўйлади негадир ўзининг чайирлигидан суюниб. Сўнгра унинг ўзига бир қадар ихлос билан тикилиб турганлигини кўриб, мой оқи бармоқларини ялай-ялай, ўта жиддий оҳангда гап қотди.

— Тишимиз ўтади, ака. Тоғда бизди тиш ўтмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Кўнгиллари нимани тусайди, айтаверсинлар, отиб бераверамиз. Тоғбегини ўйламанг, битимниям тўтолмайди у.

Табий, бошлиқ тоғбегини ўйламаган. Шундоқ қаршисида савлат тўкиб турган тоғу тошларнинг қўриқлағиши унга бир қадар эриш туюлади. Мийиғида илжайиб, кўшиб оқаётган сойга тикилади. Атрофнинг ниҳоятда ўзаллигини ўйлайди. Яна озгина «отиб», сувга тушишни аёл қилади. Аммо қаршисидаги кимса жавоб кутиб

кўзларини лўқ қилиб турибди. Шунда у яна мақсадга ўтади.

— Бизга битта қоплонми, айиқми отиб берсалар, — дейди. — Полга ташлаб қўйсак дегандим. Ҳов бирда бир оғайнимникига ўтгандим. Айиқ териси шундоққина дивани тагида ётибди. Айтишига қараганда, айиқ жуни товонни қитиқлаб, нервга ором бераркан.

— Қоплон деганимиз пишак¹дан каттароқ бир жонивор-да, — дейди Панжи саёқ сергўштроқ қовурғани қўлига олиб. — Пишакди акаси десаям бўлади уни. Сиз, яхшиси, айувдан қоманг, ўзиям бир гектар ерни олади. Янгам билан устида ўйин тушсангиз ҳам бўлади.

Унинг гапи бошлиққа хуш ёқиб, улкан қорнини силкитганча мириқиб кулади. Унга бошқалар қўшилади. Соё бўйи қаҳқаҳага тўлади.

— Оббо сизи-ий, — дейди бошлиқ мижжаларига қалқиган ёшни артиб. — Гапни зап оларкансиз-ку, а. Унда бизга битта айиқ отиб берасиз. Лекин ҳақиниям айиқдай қилиб тўлаймиз. Нима ишонмайсизми? — У ёнидаги йигитга им қоқади, йигит чодир яқинидаги машинадан семизгина ҳамён кўтариб келади. У ҳамённи қўлига олиб, ундан бир даста пул чиқаради-да, санамай унинг олдига ташлайди: — Бу аванс, — дейди сўнг. — Қолганини иш пишгач оласиз. Вақтини айтинг, шофёрим кеп обкетади.

Бир даста пулни кўрган Панжи саёқнинг кўзлари чақнаб кетади. Хаёлининг бир четида ҳамиша яшаб келган ва гоҳо-гоҳо секин қўзғалиб қўядиган ожиз бир илинж илкис жонланиб, кўз ўнгидан кулбасининг таъмирдан кейинги ҳолати ўтади. Тасавури янада рангланаб, кулбасида рўзгор иши билан куйманиб юрган бир аёлни кўради. Ана у эрининг музлаб қолган этигини ибобилан тортмоқда. Қани энди чоғи келса. Бунга сари Панжи саёқ ҳузур қилади. Қабатида қўш-қўш каклик ва бошқа даррандалар. Милтиги деворга суялган. Тўнғиб қолган сирти уйнинг ҳароратидан терчиган. Хотини этигини ечиб бўлиб, милтиққа қўл чўзади. Панжи саёқ норозиланиб бош чайқайди, яроққа тегма, хотин кишининг ишиямас бу, яхшиси, мановулардан битта шўрво яса, дейди. Аёли итоаткорона бош ирғиб, тагига янги қавилган кўрпача ташлайди. У оёқларини печкага тоблаб, ёнбошлайди. О-о, қандай маза!

¹ Пишак — мушук.

Унинг хаёлга ботиб қолганини бошлиқ ўзича тушунди шекилли, жиёл ошиброқ изоҳ беради.

— Пулдан ғам еманг. Қанча десангиз тўлаймиз. Қачон юборай шофёримни?

Панжи саёқнинг хаёли қочиб унга қарайди. Бунда пул кўп, деб ўйлайди унинг қўлидаги ҳамёнга ҳарислик билан тикилиб, бунга пул писанд эмас, йўғасам, битта сассиқ айувга шунча пул тўлайдими, лекин айув отиш ҳам осон иш эмас, қийин.

Бошлиқ сал жонсаракланиб, яна сўрайди.

— Қачон юборай одамимни?

— Кузда, — дейди Панжи саёқ.

Бошлиқ узоғи билан «ҳафта-ўн кун» деган жавобни кутганди. Бу гапни эшитиб ҳафсаласи пир бўлади. Уртадаги пулга ичи ачиб қарайди, мастлик қурсин, дея ўзини янади. Аммо қайтиб олишга юзи чидамайди. Атрофдагилар нима дейди, деган андишага боради.

— Ҳозир отиб беролмайсизми? — дейди кейин. — Сизга чўт эмас-ку бу.

— Ҳозир туллаган пайти, — дейди Панжи саёқ олдидаги пулни баҳузур чўнтагига жойлаб. — Кузда жуни зўр бўлади. Лекин бахтингиз бор экан. Эгридарада битта зўри бор. Жуни бир қарич. Пахмоқ деб от қўйганмиз. Шопирни кузди ўрталарида юбораверинг.

— Битта-яримтаси отиб қўймасмикан ишқилиб?

— Отмайди, — дейди Панжи саёқ ишонч билан. — Қўриқхонада отиш ман қилинган. Бизнинг йўригимиз эса бўлак. Эгаси минг пойласин, ўғри бир дегандай... амаллаймиз-да энди, ака.

— Эркакча гап-а? — Бошлиқ унга қўлини узатди.

— Худога шукур, эркак бўп туғилганмиз, — Панжи саёқ олдинга эгилиб, унинг хамирдай юмшоқ кафтини тутаркан, алоҳида таъкидлайди. — Сўз бердикми бажарамиз. Бажармасак ўзимизни эркак санамаймиз биз!

Бу гап ёз чилласининг ўрталарида бўлиб ўтганди. Пахмоқ бу вақтда ёз неъматларидан тўла-тўкис баҳраманл бўлиб юрарди. Ора-сира сойга эниб балиқ овларди. Балиқ овлашнинг обдон ҳадисини олганди. Асосан бўримдаги қиёқзорда кўп ўралашарди. Қиёқзор сойдан айри тушган бўлиб, у ерга сув тошлар орасидан сизиб ўтарди. Чикиш жойи торгина ўзан эди. Пахмоқ овни худди ўша ердан бошларди. Аввал чўнқайиб ўтириб, илиқ сувла бемалол сувиб юрган балиқларга панжа урарди. Турган гап, балиқлар патир-путир қочмоққа

тушарди. Шунда унинг сабри чидамай, қиёқзор оралаб сувни бошдан-оёқ лойқатиб ташларди. Кейин эса тамомила гарансиб қолган балиқларни битта-битта тутиб қирғоққа улоқтираверарди. Қорни дўмбирадай шишиб кетгунча балиқхўрлик қиларди-да, нафси қонгач, сойнинг чап қирғоғидаги дўланазорга чиқиб, ўзини офтобга тоблаб ётарди. Орада бир-икки бор сувга тушиб чиқарди.

Қисқаси, аини ўша пайтда у сойнинг юқори қисмида ов қилиб юрарди. Қуйида эса унинг ўзини овлаш хусусида бир битимга келинганди.

Улар илк бор кузнинг ўрталарида Оқсув бўйида тўқнаш келдилар.

Оқсув деганимиз Эгрідара туби оралаб оқадиған сойга келиб қуйиладиган кичик ирмоқ эди. Ирмоқнинг манбаи Эгрідаранинг ўрта тармоқларидан бири ҳисобланмиш тик жарликнинг тўридаги булоқ эди. Тик жарлик тоғ бағрига уч чақиримча суқилиб кирган бўлиб, туби булоқ бошигача қалин чаңгалзор эди. Оқсувнинг сойга келиб қуйиладиган қисмини эса улкан зирк майдони ташкил ётарди. Шу кун Пахмоқ зирк оралаб, нордон, қизил мевалардан тотиниб юрарди. Кузда айиқлар йилнинг бошқа пайтларига нисбатан овқатга ўчроқ бўлишади. Сабаби, олди қиш. Қиш уйқусига оч қорин билан кириб бўлмайди-да.

Олдинги чап оёғига ўқ келиб текканда, у зиркнинг шиғил мевали шохига энди интилай деб турганди. Кўчли оғриқ баробарида анча наридаги харсанг бошида тутун кўрди. Сўнг овчининг боши кўзига чалинди. Нақл қилишларича, яраланган айиқ фанимига дарҳол от қўярмиш. Аслида ҳам шундай. Аммо ҳар пайт ҳам бу ҳодиса юз беравермайди. Пахмоқ харсанг томонга бир талпинди-ю. чўлоқланганча, гингшиб, ингиллаб қоча бошлади. Шўрлик эндигина уч ёшга тўлган бўлиб, у қадар жасоратли эмасди. Боз устига, оғриқ шу қадар зўр эдики, чопса оғриқ босиладигандек, оёғига зўр бермоқда эди. Иккинчи ўқ ёнидаги тошга келиб тегди. Бунга сари у баттар шаталоқ отди.

Ўша кун тоғ ўнгиридаги коваклардан бирига биқиниб, роса бир ҳафта жароҳати билан андармон бўлди. Ялаб-юлқаб жонига ором берди. Ҳайтовур, ўқ суягига зиён етказмаган экан, ҳафта деганда жароҳати анча битиб, ташқарига чиқди.

Яраланганда илк бор ёлғизлиги қор қилди. Онасини

эслаб, узоқ-узоқ гингшиди.
Милтиқдан эса ёмон юрак ол-
дириб қўйди.

* * *

У онасидан эрта етим қол-
ганди. Онаси ҳам ўзига ўхшаш
журъатсизроқ айиқ эди. Кел-
бати кичикроқ, кўримсизгина
эди. Лекин барча оналар каби
ўта меҳрибон эди. Боласини ер-
кўкка ишонмагандек, сабоқ
бериш борасида анча талабчан
эди. Аммо сал эҳтиётсизроқ
эди. Нега деганда, сўнгги пайт-
да қўриқхонада йирик жони-
ворлар ҳаётига қасд қилиш

ҳоллари камдан-кам со-
дир-бўларди. Тартиббузар
овчилар, асосан, майда
жониворлар билан чекла-
нардди. Кам ҳуркитилгани
боис, у хийла боқибегам
эди. Айни шу нарса унинг
бошига етди. Билмай за-
ҳарланган сигир гўштини
еб қўйди.

Қўриқхонада милтиқ
отилар, қопқон қўйилар,
лекин заҳар ишлатилмас-
ди. Заҳарни бўрилар жо-
нига теккан чўпонлар қўй-
ганди. Заҳар нималигини
билмаган онаси гўштан
тўйиб еди. Уша пайтда,
бахтига, Пахмоқнинг қор-
ни тўқ эди. Онаси гўшт
билан андармон вақтида
арчазорда ўйнаб юрарди.
Қайтиб, онасини чўзилиб
ётган ҳолда кўрди. Улим
нелигини тушунмас, югу-

риб келиб онасининг пинжига суқилди. Кейин устида умбалоқ ошиб ўйнади. Қулоғидан тишлаб тортқилади. Қизиқ, онаси ғиқ этмади. Одатдагидек, улкан панжаси билан уни нари сурмади. Миқ этмай ётаверди.

Шу пайт сўқмоқ бошида отлиқ кўринди. Одатда, онаси инсон зотидан иложи борича нари юришга ҳаракат қиларди. Бу ҳолни унинг шуурига қуйишга ҳам улгурганди. Бу сафар уни танг қолдириб, онаси қимир этмади. Пахмоқ хавфдан огоҳлантириб, оёғидан қаттиқ тишлади. Бироқ бу ҳаракати ҳам фойда бермади — онаси пинак бузмади. Отлиқ эса тобора яқинлашиб келарди.

От ташвишли пишқириб, туёқ товушлари тинди. Қиши от устидан диққат билан уларни кузатди. Сўнг елкасидан милтиқ олиб, осмонга ўқ бўшатди. Ўқ овозидан Пахмоқ кўрқиб кетди. Ички бир идрокка бўйсуниб, арчазорга қочди. Анча вақт биқиниб ётди. Онасининг излаб келишини кутди. Қуёш қоялар ортига бекинсаямки, онаси қидириб келмади. У ҳурка-ҳурка онаси томон жилди. У ётган ерда бир уюм гўштни кўриб анг-танг туриб қолди. Онаси қаёққа йўқолди? Бу саволга жавоб тополмагандек, олға силжишга ҳам ботинолмади. Арчазор оралаб, ғингшиганча, онасини қидириб кетди.

Онасини излаб тошсупагача борди. Тошсупа кичикроқ қоянинг туртиб чиққан бурни бўлиб, чор тарафи қуюқ арчазор эди. Онаси кўпинча шу ерни маъқул кўрарди. Қорни тўқ кезлари тошсупада ором оларди. Сукунатга чўмилган даранинг бу бурчида тиқ этган товуш қулоққа чалинарди. У тунни шу ерда ўтказди. Шитирлаган ҳар бир товушни онам деб ўйлади. Тошсупа лабидан туриб пастга илҳақ-илҳақ термулди. Аммо ҳар сафар товуш эгаси бошқа бўлиб чиқаверди — гоҳ уни тўнғизлар галаси алдар, гоҳ дарахтдаги қушларнинг патир-путури чалғитар, гоҳ қайсидир жониворнинг оёғи тагидан кўчган тош умидлантирар, қисқаси, турли-туман ҳидга тўла ҳавода онасининг таниш ҳидини беҳуда қидирарди.

Пахмоқ етимликнинг илк тунини тошсупа лабида маъюс ва эзгин бир ҳолатда ўтказди. Қуёшнинг дастлабки нурлари қаршидаги қоя юзини ёритгач, қорни ниҳоятда очганини англади. Ғингшиб, ингиллаб нола қилди, ўзича онасидан ўпка-гина қилди. Тонг отганидан ботирланиб, нораства овозда ўкириб-ўкириб уни йўқлади. Ҳар йўқловдан сўнг диққат билан теваракка қулоқ

тутди. Таниш шарпа қулоғига чалинавермагач, яна ва яна ўқирди. Онаси чиқиб келиши мумкин бўлган арчазорга тикилиб-тикилиб ўқирди. Охири ўқиравериш жонига тегиб, бир нуқтага термулганча туриб қолди.

Кун хийла ёйилгач, олифта бир тулки диққатини тортди. Арчазордан чиқиб келган бу жонивор искаланиб, тошсупа тагигача келди. Тошлар орасидан ниманидир топиб, иштаҳа билан чайнай бошлади. Бундан Пахмоқнинг қорни баттар ёўлдираб, тумшукчасини ялади, нолакор гингшиди. Тулки чўчиб тепага қаради. Уни кўргач, бамайлихотир ўз юмушида давом этди. Сўнгра тор сўқмоқ бўйлаб юқорига ўрлади. Пахмоқ кўзи билан уни муюлишгача кузатиб қолди. Муюлишдан Эгридаранинг асосий қисми бошланади. Ундан нариёғи кичик водий, водийдан сўнг Қорадара. Пахмоқ Қорадарада икки бор бўлган. Негадир онаси у томонларни унчалик хуш кўрмас, асосан Эгридара ҳудуди билан чекланарди. Кейинчалик билса, Қорадарада емиш камроқ экан, шу боис онаси у томонларга кам бошлаб бораркан.

Тулкининг қораси ўчгач, у майда тошли сўқмоқдан пастга энди. Боя тулки ниманидир чайнаган ерга борди. Тошлар орасига бошини суқиб искаланди. Димоғида сасиганроқ парранда эти исини туйиб, пишқирди. Пишқира-пишқира қуйига жилди. Илк бор мустақил равишда емиш қидириб кетди. Емиш дегани мўл эди. Мазали томорилар истаганча топиларди. Нафси бир оз қонгач, ўз майлида тентиб кетди. Онасини қўмсаб, гингшиди, Оёқлари беихтиёр кечаги жойга тортди. Тезроқ борса онасини топадигандай қадамини тезлатди. Аммо қалин бутазорга кирганида кутилмаганда ғанимга дуч келди. Тўсатдан унга тўнғиз ташланиб қолди. Бечорани бир туртиб нишабликдан пастга улоқтириб юборди. Биқинлари тошга урилиб, қуйига юмалаб тушаркан, оғриқдан ҳам кўра даҳшатдан, даҳшатдан ҳам кўра ожизликдан чинқириб юборди. Ахир онаси ёнида бўлганида бу ҳол юз бермасди-да. Онаси даврида бу каби хунук ва серзарда жониворга неча-неча бор дуч келишган, бироқ улар ҳеч вақт ҳад қилолмаган. Энди эса...

Пахмоқ дунёнинг бу хил ишларидан таажжубга ботиб, арча тагида узоқ ўтирди. Танидаги оғриқ босилгач, яна секин олға жилди. Буримда яна тўнғизларга дуч келди. Бояги тўнғиз болаларини эргаштириб, сойга эниб борарди. Пахмоқ уларни кўриши билан ошиғич ҳолатда тош ортига биқинди. Илгари бундай эмасди, онаси қа-

батиди тик босиб бораверарди. Тўнғиз деганлари хўр-хўрлаганча ўзини четга олмасдан иложи йўқ эди.

Тўғри, бир сафар улкан тўнғиз онасига ҳамла қилган. Чамаси, болаларини қизганганди. Аммо онаси ўта совуққонлик билан уни шундай бир туширгандики, шўрлик тўнғиз майда буталарни босиб-янчиб харсанг остига юмалаб тушганди. Онаси эса ортиқ тирғалишни ўзига эп кўрмай, секин йўлида давом этган ва ўша куни Пахмоқни роса балиққа тўйдирганди.

Тўнғизнинг сўнги боласи бута ортида кўздан йўқолгач, у биқинган жойидан чиқди. Биринчи бор атрофига кўрқув ила назар ташлади. Кейин ён-верига ҳадикли аланглай-аланглай, онаси тўсатдан ғойиб бўлган кечаги жойга жилди. Кўклам ёмғири ўпирган ўнгир бўйлаб юриб, ялангликка чиқди. Кечаги ерда қузғунлар галасини кўриб, жойида ҳайрон туриб қолди. Улар орасида онаси кўринмасди. Қажоққа кетди экан у? Енгил шабада ўша томондан яна қўланса ҳидни олиб келди. У енгил пишқириб, ўнгирга тушди. Зорланиб ғингшиди. Қорни очганини ҳис этиб, онасини эммоқ истади. Тамшаниб-тамшаниб она сутини қўмсади. Мункиб кетиб, тумшуғи билан ўнгир деворига туртилди. Оғизчаси сут ўрнига қумга тўлди.

У йиғлади, росмана ғингшиб, зорланиб, ҳўнграб йиғлади. Нораства овозда ўкириб-ўкириб йиғлади. Асрий қоялар миқ этмади, асрий арчалар дардига малҳам бўлмади. Қайтага нақ тепасида иккита тоғ бургути пайдо бўлди. Қаровсиз, ҳимоясиз қолган бу митти жониворга чоғлари келиш-келмаслигини чамалагандай осмон бағирлаб узоқ айланиб учдилар. Пахмоқ арчазорга кирмагунча бошидан кетмадилар.

У ўкисиб-ўкисиб йиғлаганида, миқ этмаган арчалар уни бағрига олди. Ташқи ғанимлар кўзидан пана қилди. Аммо арчазор қўйни ҳам ғанимларга сероб эди. Йиғлаб бораётган Пахмоқ ўзига ўқдек қадалиб турган нигоҳни ҳис этиб, бошини кўтарди. Нақ қаршисида ғазабкор силовсинни кўрди. Силовсин кўрқинчли ириллаб, кет, йўқол, деди. Олдинги оёқларини олға чўзиб, жанга шайланди. Пахмоқ бир одим олдинга босса, ташла-нишини огоҳ этди. Пахмоқ кетига тисарилиб, йўлни чапга солди. Ҳайрати аламга алмашинди. Онаси борида булар қаерда эди? Нега энди ҳаммаси унга ҳамла истаб қолишди? Тўнғиздан еган турткиси каммиди? Нималар

бўлаяпти ўзи? Онаси қаерда қолди? Нега қидириб келмаяпти?

Пахмоқ ўша куни ғанимларидан юрак олдириб, тош-супа тепасидаги ковакка эртароқ кириб ётди. Тунни очнаҳор ўтказди. Тушида онасини кўрди. У тушида онасини эмди. Тонгда эса қаршисидаги қоя юзида қуёш нури-ни кўрди. Ички бир сезги билан онаси энди қайтиб келмаслигини идрок этди. Ковак оғзида ғамга ботиб узоқ ўтирди. Аммо очлик ғамдан кучли эди. У Пахмоқни ҳаракатга ундади. У ўзи сезмаган ҳолда мустақил ҳаётни бошлади. Онасидан ўрганган усул бўйича қорин тўйдирмоққа тушди. Шўх айиқчадан дилгир ва маъюс айиқчага айланди. Бора-бора онасини унутди. Ёлғизликка кўникди.

Бугун эса онасини бот эслади. Оғриқ кор қилиб, ёлғизлигини ўйлади. Фақат ҳиқиллаб йиғламади. Инграб-инграб ярасини ялади. Ғаним балосидан қутулмоқни ўйлади.

* * *

Пахмоқ биқиниб ётган жойидан оқсоқланиб чиққанида қуёш анча кўтарилиб қолганди. Кузнинг муздек ҳавосидан тани яйраб, бир муддат чўнқайиб ўтирди-да, теваракни синчков назардан ўтказди. Сўнг бир-бир бошиб йўлга тушди. Юргани сайин ярасидан қон сизаётганини пайқаб, таъби яна хира тортди. Пастга, сой бўйига тушиб, оёғини сувга тикди. Муздек сувдан вужуди тийраклашиб, ўзини бардам ҳис этди. Беқарор шабада қардандир ёввойи олма ҳидини олиб келди. Кўп ўтмай олма ҳидига дўлана ҳиди қўшилди.

У ҳидга эргашди. Ўз ҳудудидаги ерларни яхши биларди. Олма ҳиди Бужурқоя тарафдан келарди. Дўлана кута турсин, у олмага тўймоқ истади. Йўл-йўлакай у-бу тотинган бўлиб, манзил томон ошиқмай жилди. Оқсоқ оёғи ҳар қадамда ўзини эслатиб борди.

Олмазорга арчазор сойлик орқали чиқиларди. Арчазордан нарёғи кафтдек тошлоқ яланглик эди. Олмазор тошлоқ ялангликнинг нариги бетидан бошланиб, Бужурқоя этагига бориб туташарди.

Пахмоқ арчалари сийрак дўнгликка чиқаркан, ўзи учун ўта жирканч туюлган инсон ҳидини сезиб, бутун тани даҳшатдан титраб кетди. Бутун вужуди кўзга айланиб, ҳид келаётган томонга аланглади. Нариги бетда-

ги сўқмоқ бошида отликни кўрди. Уни дарров таниди. Кўнгли андак хотиржам тортиб, арча остига бекинди. Билади, тоғбеги безиён. Шунга қарамай, у ўтиб кетмагунча яширинган жойидан чиқмади. Атрофни жиддий, шунингдек, бир қадар мароқ билан кузатиб ётди.

Мароқланиб дейишимизга сабаб шундаки, ҳузурланиб эслашга арзигулик хотиралар унда сероб эди. Бу жойнинг тарихи ана шундай хотиралардан бири эди. Аслида онасининг мулки ҳисобланмиш бу майдонда у ўз ҳукмронлигини ўтган йилнинг кузида тиклаганди. Унгача бу ер кулранг бўриларга тегишли эди. Норастиалигида тортиб олишганди. Эсласа, ғазабдан ҳозир ҳам эти тиришади.

Норастиалигида ҳудуд нималигини билмасди. Қорин тўйдириш ғамида боши оққан томонга тентиб кетаверарди. Бир кун олма ҳидини олиб Бужурқоя тарафга юрди. Олди қиш, ўзи сезмаган ҳолда қорин ташвишига тушиб қолганди. Қиш уйқусига оч қорин билан кириб бўлмаслигини табиатнинг ўзи огоҳ этганди. Уша огоҳга бўйсунган ҳолда ҳаракат қиларди у. Аммо ўша кун олма насиб этмаган экан, арчазордан чиқиши билан тошлоқ ялангликда бўриларга дуч келди. Бир эмас, икки бўри уни олдига солиб қувлади. У чинқирганча арчазорга қочди. Пастликдаги арчазорларда яккам-дуккам учраб турадиган тоғ теракларидан бирига ўрмалаб чиқиб олди. Бўрилар терак тагида беҳуда ўралашдилар, беҳуда юқорига сапчидилар. Уларга яна икки ёш бўри, болалари шекилли, келиб қўшилди. Бири қўйиб, бири тепага сапчиди. Кейин ўзаро маслаҳатлашиб, қайгадир гум бўлишиди. Уларнинг қораси ўчиши билан Пахмоқ пастга тушди. Аммо йигирма-ўттиз одим юрмай, ўзи томон шигаб келаётган хавфни пайкади. Бундай қарасаки, халиги бўрилар елиб келмокда. Демак, пастга тушишини пойлашган. У янада қаттиқ чинқирганча бу сафар арчага тирмашди. Ҳайтовур, бахтига камбутоқроқ арча дуч келди.

Уша кун арча устида узоқ қолиб кетди. Бўриларга нисбатан кек ва адоват юрагида маҳкам ўрнашиб қолли. Аслида у онасининг ғанимига дуч келганди. Заҳарли гўшт айни шу бўриларга қаратилганди. Онаси уларнинг касрига ўлиб кетганди.

Табий, у буни билмасди. Ўзига ўтказилган алам тв-файли орадан бир йил ўтиб, у бўрилардан боплаб ўч олди. Бу воқеа ҳам Бужурқоя яқинида юз берди. Пах-

моқ билмасдан бўриларнинг ини устидан чиқиб қолди. Қаршисидан ириллаб чиққан икки бўрини кўриб, аввалига лол туриб қолди. Бировга ёмонлиги йўқ одам ноҳақ ҳақоратга рўбарў келгандай, кўзларини пирпиратиб, анграйиб тураркан, бир хаёли изига кетмоқчи ҳам бўлди. Сўнг бирдан бўриларни таниб қолди-да, ҳайрати баттар ошди. Назарида, бўрилар анча кичрайиб қолгандай эди. Утган йилги бўрилар анча басавлат эди. Булар эса... Бўрилардан бири узоқ ўйлатгани қўймади. Қутуриб хужумга ўтди-да, унинг сонидан ғарчча тишлаб олди. Пахмоқ беихтиёр кетига тисарилди. Қочмоқчи ҳам бўлди. Бироқ тўсатдан нафсонияти қўзиб, қаҳри жўшди. Яқинига тишини иржайтириб келиб қолган бўрилардан бирини пәнжаси билан уриб учириб юборди. Иккинчисини ўзини чапга олиб улгура олмади. Ўз запти билан Пахмоқнинг қучоғига келиб тушди. Шўрликнинг суяклари бир сиқувдаёқ синиб адо бўлди. Пахмоқ бу билан чекланмай, унинг яғринидан тишлаб ҳам олди. Оғзида қон таъмини туюб, баттар қутурди. Рақибини, том маънода, мижиғлаб ташлади. Кейин шу яқиндаги катта тош билан бўрилар инини бекитиб қўйди. Аммо ғалабасидан негадир руҳланмади. Эски ғаними бўлмиш бўриларнинг бу қадар кичрайиб қолганидан ажабсиниб, улар бошида хийла вақт туриб қолди.

Пахмоқ ўзини кундан-кун улғайиб бораётганидан бе-хабар эди. Бир оз ҳайратдан сўнг бўрилардан бири чўзилиб ётган арча тагига борди. Ички бир ундовга бўйсуниб, тумшугини кўкка чўзди-да, орқа оёқларида даст туриб, арча танасига елкасини облон ишқалади. Одатдагидек, ажодларига хос ишни қилди, яъни бу ер меники, деган белги қолдирди.

Юмушини битиргач, арчадан сал узоқлаб, белгига қиялаб разм солди ва шундагина ўзининг улғайганини пайкагандай бўлди. Бу сезгилан томирларига қон югурди. Ярим овозда хушнуд ўкириб, теваракка мағрур-мағрур назар солди. Кейин эса рақибларининг мурдаларига қиё ҳам боқмай олмасорни қора тортди.

Бу энди бир йил олдинги гаплар эди. Киш ичи у яна улғайди. Кучга тўлди. Шу йил баҳордан бошлаб ажиб бир диққат ва ҳафсала билан ўз ҳудудини кенгайтиришга тушди. Энди билсаки, бир йил олдин белги қўйган бу ерлар ўз ҳудудининг маркази экан. Онаси у ўйлагандан кўра кўпроқ ерга ҳукмронлик қилган экан. Бунини у қадардан билди деб ўйларсиз? Гап шундаки, бу йил баҳор-

да Бужурқоянинг жанубий қисмидаги Қўнғир тизмаларда ҳам обдон санқиган эди. Санқиш давомида болалик хотиралари хаёлида секин-аста қайтадан жонлана борди. Тизмаларда онаси билан юрганларини эслади. Қўнғир тизмалар Эгрідара каби емишга мўл бўлмаса-да, ҳарҳолда ўз мулки, баҳор кезлари тишга босгулик нарсалар топилиб туради. Пахмоқ қизиқсиниб, ундан наридаги ерларни — Чуқуркамар тепасидаги сойликдан бошланиб, ҳув кунботишдаги Мудроққоягача чўзилган Яланғоч тизмаларни ҳам айланиб чиқишга улгурганди. Ҳатто фасллар гўзали баҳор ҳам бу асрий қояларга бирор-бир кўрк беролмасди. Овчилар тилида, худо қарғаган жой, деб номланмиш бу масканга Пахмоқ қайтиб оёқ босмади. Шунингдек, Қўнғир тизмаларда ҳам камдан-кам ўралашарди. У, асосан, Эгрідара ва унинг теварагидаги бошқа катта-кичик дараларда тентирарди. Бужурқоя этагидаги бу ёввойи олмазор эса унинг энг хуш кўрган жойларидан бири эди.

Тоғбеги кўздан ғойиб бўлгач, у биқинган жойидан оҳиста кўзғалиб олмазор томон жилди. Ерга тўкилган меваларга қаноат этмай, дуч келган олма дарахтларини силкиб қоқди. Тўйиб-тўйиб мева еди. Лекин хушёрликни бир дақиқа ҳам унутмади. Нафси ором олгач, ярадор оёғи симиллаб оғришига қарамай, бир ҳафта кавакда ҳаракатсиз ётганининг ҳиссасини чиқармоқчидай, одатдагидек, тентиб кетди. Тентий-тентий кечга томон Эгрідара оғзига — осмонўпар икки қоя оралиғига бориб қолди. Сой бўйидаги харсанглардан бирининг пойига чўкиб, қаршисида ястаниб ётган кенг яланглик — водийни ва унинг ортидаги қўнғиртоб, пастак тоғ тизмаларини синчков кўзатишга тушди.

Пахмоқ пастак тоғ тизмаларида ҳали ҳеч бўлмаган, лекин волийда истаганча кезган. Водий қўриқхонанинг этак қисми ҳисобланса-да, шу яқин-атрофдаги қишлоқ одамлари, асосан, тошлоқсойликлар томонидан анча-мунча ўзлаштириб олинган. Кишилар бу ерга картошкадан тортиб, қовун-тарвузгача экиб ташлашган. Водий ўртасидан оқиб ўтган еойнинг кирғоклари ҳув адоқда қорайиб турган Тошлоқсой қишлоғигача мевазор боғ. Боғдаги мевалар тоғдаги мевалардан тўбдан фарқ қилади. Йирик-йирик, серсув ва тотли мевалар. Кўзда Пахмоқ мана шу мевалар илинжида пастга кўп энади. Аммо энган кезлари ўзини ҳеч қачон эркин ҳис этолмайди. Негаки, водийда истаган вақтда одам балосига рўбарў

келиш мумкин-да. Шунингчун, нафси жуда ҳакалак отган дамлардагина ўғринча келиб кетади. Айниқса, водийнинг қишлоқ тарафдаги қисмида жойлашган олабула йўлтўсгич ва унинг қаватида қўнқайган чоғроққина кулба ҳамиша юрагига қутқу солиб туради. Бу йил ёзда ғаллазор оралаб, пишиб улгурмаган кўк майсаларни бамайлихотир тушираётганида, ўша томондан милтиқ отиб ҳуркитилганди. Шул боис, уйчага нисбатан худди ғанимидек муносабатда бўлар, иложи борича у томонга яқинлашмасликка уринарди. Бироқ нафс деган бало ҳар вақт ҳам уни ўз майлига қўявермасди.

Ҳозир ҳам димоғида турфа хил мевалар ҳидини сезиб, у безовта ғимирлаб қолди. Шабада бу томонга эсгани сайин оғзи сув очиб, ғинғшишга тушди. Кейин сой ёқалаб, беихтиёр водий томонга юрди. Картошкапоёни кесиб ўтиб, боққа киргачгина ўзини анча бежавотир ҳис этди. Инсон боласи оғзига олмайдиган тоғ олмаларига сира ўхшамаган йирик-йирик қизғиш олмаларга дарров ташланмади. Аввалига теваракни диққат ила обдон кўздан кечирди. Кейин бамайлихотир йўғонроқ олма дарахтига яқинлашди. Уни силкитмоқ ўйида қаддини ростлаган жойида бирдан тек қотди. Сўнг хумдай бошини эгиб, дарахт танасини искади. У майда жониворларнинг ўзига хос «сўзлашув устун»ига дуч келганди. Тунда ташриф буюрган неки жонивор борки, бу ерда ўз белгисини қолдириб кетганди. Ҳатто қишлоқ дайди итларининг ҳам белгилари бор эди бу ерда. Пахмоқ келиб-кетувчиларнинг устидан айиқларча кулди ва қаддини тиклаб дарахтга ўз белгисини қолдирди. Ким келиб кетганини бир билиб қўйишсин!

Бахтига ўша кўни ҳеч ким халақит бермади. У олмага обдон тўйиб, қуёш ботиб-ботмай дарага қайтди. Узи билган синашта каваклардан бирига кириб ётди. Кўп юрганиданми, ярадор оёғи қақшаб, яна азоб бермоқда эди.

* * *

Панжи саёқ ўша заҳотиёқ Пахмоқнинг изидан тушмаганига кейинчалик кўп ўқинди. Аввалбошда Пахмоқни бир ўқ билан тинчитаман деб ўйлаганди. Аммо баҳайбат жониворнинг салобати б... қўли қаддири кетди. Иккинчи ўқ эса умуман х... кетди. Агар ун дақиқача бурун юқорига ўралаб кетган тоғбеғининг қай...

тиб келишидан ҳадикланмаганда, ундан Пахмоқ шўрликнинг қутулиши қийин эди. Ҳайтовур, ўқ овози тоғда акс-садо бериб тинар-тинмас, юқори суқмоқдан от туёқларининг дупури эшитилди. Айиқ қочган зирк буталари сари ғоят эҳтиёткорлик билан яқинлашиб бораётган Панжи саёқ ўзини қалин чангалзор ичига олди. Қамчи тутган қўлини пешанасига қўйиб, тевааракка олазарак қараётган тоғбегининг тезроқ кетишини илҳақ кута бошлади. Бахтга қарши, тоғбеги кетишга ошиқмади. Отини ўтловга қўйиб, чордона қуриб ўтириб олди. Овчи шу атрофда бўлса, барибир ўзини билдиради деб умид қилди.

Панжи саёқ чангалзор орасидаги тош ортида биқиниб ётаркан, бошда тоғбегининг галварслигидан кулди. У ерга чордона қуриб олгач эса, ўзининг шошқалоқлигидан куюнди. Ўз навбатида, айиқнинг ўлмаё қолганидан суюнди. Мабодо, айиқни ўлдирганида, терисини тушида кўрарди. Бугун ярадор қилдими, эрта бир кун отиб олишига ишониб, панада баҳузур ёнбошлаб ётаверди.

Тоғбеги кетгач, биқинган жойидан чиқди. Бояги жойга борди. Ерда қон изларини кўриб, аста из бўйлаб юрди. Сойгача чалғимаё келди. Қон изи соё бўйида йўқолганди. Демак, айиқ соёни кечиб ўтган. Этик ечмай сувга кирди. Муздек сув миясига чиққанига парво қилмади. Сойдан ўтиб, қирғоқ бўйлаб изғиди. Изни тополмади. Йирик жониворларни овлаб кўрмагани шу ерда панд берди. Агар оқим бўйлаб яна тўрт юз одимча юқорилаганда изни топган бўларди. Пахмоқ муздек совуқ сув ярадор оёғига хуш ёқаётганини сезиб, сув кечиб қочган, боз устига, кўз остига олган қаваги хийла юқорида эди. Қавакка соё ёқалаб юрилиб, чангалзор орқали чиқиларди. Пахмоқ бу ерда фавқулодда бир туйғуга бўйсунган ҳолда изини сув ёрдамида йўқотишга муяссар бўлганди.

Панжи саёқ сойдан ўтиб, Эгридара тармоқларидан бири бўлмиш Ичакдара оғзига рўбарў бўлганди. Ичакдаранинг тор ўзани қалин арчалар билан қопланган бўлиб, ваҳимали суратда қорайиб турарди. У айиқни ўша ерда деб гумон қилди. Назарида, Пахмоқ арчалардан бирининг остида пойлаб тургандек туюлди. Ярадор жонивордан ҳар балони кутиш мумкин. Тоғда бу хил воқеалар кўп бўлган. Ҳов бирда тоққа равоч тергани чиққан қизилқишлоқлик бир чол ярадор айиқнинг чан-

галида бекордан-бекорга нобуд бўлганди. Отиб яралаган бошқа биров, балога эса чол қолган ўшанда. Шу боис, айиқни иссиғида тинчитгани маъқул. Эплаёлмадингми, бу ёрига ниҳоятда ҳушёр бўлмоқ лозим.

Бу ўй унинг бошига Ичакдара оғзига рўбарў бўлганда келди. Ва шунингдек, айиқ овлаб кўрмагани шу ерда билинди. Ичкарига киришга ҳайиқди. Халақит бергани учун ичида тоғбегини боплаб сўкаркан, ўзини оқламоққа зўр баҳона топди: «Нима кўп, худонинг куни кўп, бугун бўлмаса, эртага барибир отиб оламан. Анову қайсар ҳўкиз кеп қолмаганда, ҳозир уйда терисини тузлаб ўтирган бўлардим-а. Энди ортидан тилимни осилтириб юраверсам, у ёқда лойим қотиб қолади. Бугун лойни бир ёқли қиламан-да, эртан саҳарлаб изига тушаман.»

«Лойим қотиб қолади», деб бекорга ўзини оқлаганди. Кейинги пайтда кулбасини тузатмоққа туппатузук киришганди. Бунга аслида Зариф устанинг пичинги сабаб бўлганди.

Кун анча ташлаб, сой бўйидаги базми жамшидлар ниҳоясига етгач, у Зариф устани йўқлаб қолди. Йўқлаб десак хато бўлади. Нега деганда, иш юзасидан йўқлаш унинг хаёлида ҳам йўқ эди. Шунчаки устанинг уйи ёнидан ўтиб кетаётганди. Қарасаки, Зариф уста дарвозаси қаватидаги қўлбола ўриндиқда мудраб ўтирибди. Шунда йўлига бир бодилик қилгиси келди. Пули борлиги билан мақтаниб қўйгиси келди. Билади, устанинг оёғида боди бор, ёздан бўлак пайт иш олмайди. Шу дардинг бор экан, ёзда қаерда эдинг деб рад этишга этади-ю, лекин Панжи саёқ уйига уста олмоқчи бўпти деган гап бутун қишлоққа тарқалади. Унга мана шуни-си қизиқ эди.

Аммо уста каттазанг одам эди. Панжи саёқни пайқамаганга олди. Саломи ерда қолган Панжи саёқнинг дили оғриси-да, ўзини босди. Бу сафар овозини баландлатиб салом берди. Устанинг ўнг кўзи хиёл очилиб, лаблари қимирлагандай бўлди, чамаси, алик олди.

— Шу-у... бизди уйди қўлдан чиқариб берсангиз, уста, — деди Панжи саёқ мақсадга кўчиб.

Бу гапдан Зариф уста ғоят таажжубланди. Лекин шундаям иккинчи кўзини очмади. Унг кўзини баттар қисиб, унга бошдан-оёқ ҳайрон тикилди. Негаки, Панжи саёқ, унинг назарида, санокда йўқ одам, нимасига

ишониб уйига уста солмоқчи экан? У Панжи саёқни кузатишда давом этаркан, истехзоли илжайди.

— Уста ҳақиға бйтингни тўлайсанми? — деди кейин.
— Ё уста насияга иш қилади деб ўйлайсанми?

— Пул дегани бизда ачиб ётибди, уста, — деди Панжи саёқ чўнтаги устидан шапатилаб. — Исига чидаёлмай олдингизга келганимиз... — Шундай дея у устанинг кўркам иморатига ишора қилди. — Уйимди ўзингизникидай «култирний» қип берсангиз.

Зариф уста унинг дўмпайibroқ турган чўнтагига ўшшайиб тикиларкан, кўзини юмиб фикр қилмоққа тушди. Пулга ҳирси қанча баланд бўлмасин, иш масаласида одам танларди. Ҳунарим ерда қолмаган деб, бундайроқ одамларниқига қадам босмасди. Панжи саёққа ўхшаганларни эса одам қаторида кўрмасди. Шул боис, унинг ташрифидан жаҳли чиқинқиради.

— Култирний уйда ўтиргилари кеп қолдими? — деди бир оз ўйловдан сўнг ҳар иккала кўзини бараварига очиб. — Қим қўйибди сенга култирний уйни? Яшайвермайсанми ўша тезакхонангда тинчгина.

Бу хил муомалани кутмаган Панжи саёқнинг жаҳли чиқса-да, ўзини босди.

— Уста! — деди овози андак титраб. — Истамасангиз, истамайман денг. Лекин буйтиб тилга эрк берманг. Уста уруғига қирғин кемаган, сиз бўлмасангиз бошқаси-да. Аммо оғизга сал эгалик қилинг!

Зариф уста унинг ялинишини кутганди. Бир оз ялинтириб, узрини айтмоқчи эди. Панжи саёқнинг чарс жавобидан иззат-нафси оғриб, ўтирган жойида бир тебраниб олди. Кейин Панжи саёқнинг кулбаси томон имо қилиб, янада совуқ ишшайди.

— Шунн уй деб уста солмоқчимисан ҳали? — деди.
— Нимаси уй бунингди? Товуқхонам дурустроқ уйингдан.

Панжи саёқ кулбаси томон ўгирилди. Шу пайтгача пайқамаган экан, кулбаси ҳақиқатан ғариб аҳволда эди. Эгасиз уйдаи тепаликнинг бир четида шумшайиб турарди. Кулбасига раҳми келди. Қаншари ачишиб, чуқур хўрсинди. Лекин паст кетгиси келмади.

— Демак, менсмайман денг? — деди оғирлигини бир оғридан иккинчисига ташлаб. — Бошқа биров айтса, хўп-хўп, бизга келганда, йўқ-йўқ экан-да, а?

Уста индамади. Ботаётган қуёшга термулиб ўтира-

верди. Унинг бу қадар беписандлигидан Панжи саёқнинг қаҳри қўзиди.

— Аммо-лекин энағар экансиз, уста! — деди овози қалтираб. — Олдингизга одам деб келувдим. Сиз эса... Садқан одам кетинг-гэ!

Зариф уста унга кўз қирида ўқрайиб қараркан, чўнтагидан носқовоғини олди-да, кафтига мўлгина нос тўқди.

— Хунарим ерда қолмаган, — деди носли кафтини оғзига яқинлаштириб, — ким айтса югуриб боравергани. Сенам бундай ҳадингни билиб юр-да. Суриштириб келса, қишлоқда итнинг орқа оёғича обрўйинг йўқ. Тағин уйга уста соламан дейсан. Яхшиси, иссиғинг борида уйингга жўна, йўғасам, чатоғингни чиқараман. Улларимни чақираман... тенгингни бериб қўйишади.

— Чақиринг! — деди Панжи саёқ тап тортмай. — Қани, нима каромат кўрсатишаркан! Уларда мушт бўлса, менда яроғ бор! Битта-битта отарман, кейин ҳаммасини! Мени ким деб ўйлаяпсиз хали?!

Зариф уста уни бўш-баёв деб биларди. Билгани учун ҳам тилига эрк берганди. Буни қарангки, бўш-баёв дегани жуда ботир чиқиб қолди. Андак ортиқча гап қилса, бетига чанг соладиган.

— Бор, кўп бетамиз бўма, — деди сулҳпарвар оҳангда. — Индамаса, андишанинг отини кўрқоқ қўядиган чоғинг бор. Каттани олдида озгина уялиш керак киши.

— Сизам оғизди бепалаки қиманг-да, уста. — Панжи саёқ бир қадар паст тушиб, унга гинали тикилди. — Тилим бор деб оғизга келганини валдирайверади киши.

— Ана, валдирамадик, — Зариф уста кафтидаги носни тили тагига ташлади. — Бўлдими? Энди жўна! Уйингга бор.

— Ҳайдаманг, — Панжи саёқ ортига ўгирилган жойида изига қайрилди. — Ҳайдамасангиз ҳам кетаман. Лекин сиз бундан кейин оғизди размирига қараб гапиринг, уста. Эмасам, йиртилиб кетиши мумкин..

— Оғзимни размирини ўлчагунча уйингга қарасанг-чи, нолон. — Устанинг дили оғриб, унга хўмрайиб қаради. — Тағин бирор кун устингдан босиб тушмасин.

— Қарайманам! — Панжи саёқ бот чегирайди. — Нима, кўлидан кемайди деб ўйлайсизми?

— Келса, шу пайтгача қарардинг-да, — Зариф уста

аччиқ кулди. — Лой чангаллаш сангиш эмас сенга. Уйга эркак киши қарайди, аёл эмас...

— Уй қўриқлаб аёл ётади, эркак эмас, — деди Панжи саёқ унга тақлид қилиб. — Тунда уйингиздан бир одим нари жилмайсиз, нимангиз эркак сизни! Эркак кишининг тўшаги ер, кўрпаси осмон бўлиши керак. Уйда товуғам ётади-да.

— Нега унда кулбамга қараб беринг, деб келдинг?

— Буям бир ҳавасда.

— Ҳавас эмиш, қўлингдан келмайдики, бош уриб келдинг.

— Жудаям келади-да.

— Кўрамиз, — Зариф уста носини туфлаб ташлаб, унга жиддий ва синовчан тикилди. — Агар томингни туси ўзгарса, Зариф отимни бошқа қўяман!

— Яхши! — Панжи саёқ қишлоқнинг кунчиқишида қад ростлаган қояга қўлини бигиз қилди. — Агар туси ўзгармаса, ўзимни анову чўққидан пастга ташлайман! Ташламаган номард!

Шу гапдан сўнг, у ҳовлисига зафт ила кириб келаркан, одатдагидек, тагин даиғасалиги тутди. Чамалаб кўрса, иш дегани жуда кўп экан. Бироқ, Зариф устанинг гапи ҳануз юрагининг бир четини куйдириб турарди. Ҳаракат қилмаса бўлмаслигини сезиб, ўлганининг кунидан тимирскиланиб ўроқ қидирди. Уроқни топиб, ҳовли юзини супургидан тозалагунча қоронғи тушди. Эртаси эрталаб лойхонани тўлдириб лой қорди. Бино бўлганидан бери хомсувоқдан ўзгасини кўрмаган кулба деворлари бўйлаб андава юра бошлади. Аммо уй бетини бир амаллаб сувоқдан чиқарди-ю, тагин саёқлиги тутиб қолди. Андавани бир ён ташлаб, тоғларга ҳасрат билан кўз солди. Шунда дафъатан сой бўйидаги ваъдаси эсига тушди. Ҳадемай терини сўраб келишади, деди баҳона топилганидан ич-ичидан қувониб, ваъдани бажармоқ лозим, йўғасам сўзда субут қолмайди. Уша куни иш ишда, лой лойда қолиб, елкасига милтигини осди-да, овга жўнади. Пахмоқни тинчитиб, кейин ишни давом эттирарман деб ўзини овутган бўлди.

Тепаликка ўрлаётиб эса, ортига ўгирилди. Қишлоққа разм солди. Кулбасига анча сон кирганини кўриб, яна суюнди. Суюна-суюна Пахмоқни қидириб кетди. Бахтига айиқ нақ рўпарасидан чиқди. Рўпарасидан чиққани учун ҳам шошиб қолди. Ва натижада... Ушанда айиқнинг изини тополмай, лойим қотиб қолади, деб

Ўзини беҳуда алдаганди, қайта лойга киришга умуман хуши йўқ эди. Уша куни кечга томон белига беш-олти каклик ва икки қуённи осиб қишлоққа қайтганида, ҳовлисида ажиб бир манзаранинг устидан чиқди. Ундан ҳафсаласи пир бўлиб, аллақачон қўллари ювиб қўлтиғига уриб қўйишган оға-инилари ҳамжиҳат ҳолда уйнинг ташқарисини гир айланасига сувоқдан чиқариб қўйибди. Бир дунё лойдан асар ҳам қолмабди. Бу қадар меҳр-оқибатни кўриб, унинг мижжаларига ёш қалқиди. Милтиғини миҳга осиб, қайта бошдан лойхонага тушди. Укаси ҳамроҳлигида тизза бўйи лой қорди.

Аслида воқеа бундай бўлганди. Унинг Зариф устга борганидан бутун қишлоқ хабар топганди. Оға-инилари бошда томошабин бўлиб туришди, қани нима қиларкин бу тентак? Қарашсаки, саёқ туппа-тузук тентинмоқда. Ака дарҳол укаларини ёнига чорлади, дедикки, худо саёққа ақл берганга ўхшайди, бориб қарашмасак бўлмайди. Эски араз унутилиб, ҳаммаси бир ёқадан бош чиқаришди, Панжи саёқ бошлаб қўйган ишни бирпасда битириб қўйишди. Унинг қайта лойга кирганини кўриб, аканинг меҳри ийди, сувоқни ичкаридан бошламабсиз-да, полвон, деди. Лойингиз обдон ачисин, ака дея маслаҳат берди иниси. Ўзиям келин тушадиган уй бўлаяпти-да, ака, дея мактади яна бириси. Меҳри жўшган Панжи саёқ какликлардан шўрва осди, қуёнларни қовурди. Кенжа ука ароққа чопди. Ака эса эскиган, намиққан кўрпа-кўрпачаларни эшакка юклаб, ўз ҳовлисига обориб ташлади-да, хотинларни йиғиб буюрди: янгиланглар!

Шўрва устида гурунг зўр бўлди. Кенжа ука қитмир эди, ҳамманинг дилидаги гапни секин сиртга чиқарди: «Ака, — деди шўрвага нонни бўктириб. — Эртан ичкарини сувоқдан чиқарамиз. Кейин уйингиз қизнинг бетидан чип-чиройли бўп кетади. Лекин чип-чиройли уйга чип-чиройли янгаям керак-да. Шунисини нима қиламиз энди-а?» Панжи саёқ хижолат тортиб, бош эгган бўлди. Бош эга-эга косасидаги каклик тўшини укасининг косасига солди. Ука гўшт чайнаб, қишлоқдаги эрсиз жувонларни бир-бир санаб чиқди. Акаси ҳаммасидан бир-бир айб топди. Яхши жувон топиш масаласи тугун бўлиб қолди.

Бу тугунни Панжи саёқнинг ўзи ечди. Орадан икки кун ўтиб, ярадор Пахмоқни қидириб роса санғиди. Сан-

гий-сангий тоғ ичкарисадаги Кўкбулоқ қишлоғининг устидан чиқиб қолди. Кўкбулоқ дегани дўппидеккина қишлоқ бўлиб, одамлари жуда хушмуомала ва меҳмондўст эди. Саёқ одам жой танламайди дегандек, Панжи саёқ бир кеча тунаш учун энг четдаги уйни қора тортди. Йўлда булоқдан сув олаётган ёш бир жувонга дуч келди. Бегона аёлга кўз ташламоқ яхши эмас, дея юзини ўгириб ўтаётганида, қулоғига бир сас чалингандай бўлди. Ажабсиниб жувонга юзланди. Жувон салом берганини у кеч англади. Юраги ажиб бир тарзда ҳаприқиб, шошиб кетма-кет алиқ олди. Аслида юраги бежиз ҳаприқмаганди. Уз қишлоғида унга салом берувчилар кам эди. У бунга кўникканди. Кутилмаган бу салом унга фавқулодда қаттиқ таъсир этди. Азбаройи ҳовлиққанидан икки бор алиқ олганини пайқамасди. Кейин қандайдир бир кучга бўйсиниб тўхтади. Сувингиздан ичсам майлими, деди. Жувон бошидаги рўмолини юзига тушириброқ, марҳамат, деган маънода бош ирғади. У челақнинг икки биқинидан тутиб, тўкиб-сочиб сув ичди. Сўнг четдаги ҳовлида ким туришини сўради. Жувоннинг майин жавобидан юраги баттар дукурлаб кетди. Узи овозидан, овози ўзидан чиройли экан, деб ўйлади. Унинг тайсаллаб туришини ўзинча тушунган жувон ўша ёқимли овозда далда берди: «Тортинмай боравернинг, уйда одам бор.»

Одам дегани чол-кампир экан. Меҳмонни хушхол кутиб олдилар. Эзмаланиб ҳол-аҳвол сўрашгунча бўлмамай бояги жувон булоқдан қайтди. Куз ҳавоси илиқ бўлгани учун елиб-югуриб ҳовлидаги супага жой килди. Жувон уни кўп қизиқтирди. Лекин у қизиқаётганини билдирмади. Ичида жувоннинг эрига ҳаваси келди. Кўп ўтмай жувоннинг эри қор кўчкисин тагида қолиб ўлганидан огоҳ бўлиб, ўзинча кўп ачинди. Аммо ичида хўп суюнди. Суюнганидан хафа бўлиб, одамга ўхшамай қолаяпман деб ичдан ўзини роса янди. Яниб туриб жувонни хўп кузатди. Тоғларга боққан киши бўлиб, кўз остидан кузатди, дастурхонга тикилиб, кўз қирида кузатди, пешанасини қашлаган бўлиб, бармоқлари орасидан кузатди. Эртаси эса дардини акасига айтди. Акаси эса тогани қаватига олиб, Кўкбулоққа жўнади. У ёқлан хийла дурўст жавоб билан қайтишди.

Шундай кейин Панжи саёқ дунёга сирмай қолди. Пахмоқни эса паққос унутди. Аммо «бошлиқ» унутмаган экан, эртаси тушдан сўнг шофёри келиб кетди. Қа-

софатнинг тили аччиққина экан, битим пайтида оғзига олган сўзини эслатиб кетди. Панжи саёқнинг ёмон аччиғи келди. Бир ҳафтага муҳлат сўради. Шу ҳафта ичи отиб бермасам, одам эмасман, деди.

Бу борада иккинчи бор борган совчилар нохушроқ хабар билан қайтишди. Жувоннинг отаси «йўқ» демабди-ю, лекин, куёв бўлмиш кўринишда жуда бамаънига ўхшаса-да, ҳеч қаерда ишламас экан, доим ов билан андармон экан, ишламаган одамга қандай ишонарканмиз, деганга ўхшаш гап қилибди. Бу гапдан сўнг акаси эртаси ўзи ишлайдиган гараждан иш топиб келди, юр мен билан, деди. Шўрлик саёқ икки ўт орасида қолди. Ишга чиқай деса, ваъда бериб қўйган, айиқни отиб бермай иложи йўқ. Бу ёқда эса акаси маҳкам оёқ тираб туриб олган, боз устига, жувон кечалари тушига кириб чиқмоқда. Ишни кейинга сургани сари аёлнинг висолига эришмоқ ҳаяллайверади. Ушанда илк дафъа Пахмоқнинг изидан дарров тушмаганидан ўкинди. Ёзда сой бўйида оғзига сўз олиб қўйганига ачинди. Охири бўлмагач, воқеани акасига тушунтирди. Оғзига олган сўзиниям айтди. Шундан сўнг акасининг турқи бирдан ўзгарди, отиб бер, деди қатъий йўсинда, уруғимиздан лабзсизлар чиқмаган, бир камимиз шу иснодга қолиш эди, хотин бўлса қочмас, буниси бўлмаса, бошқаси, отиб бер-да, бундан кейин оғизга сўз олишда жуда эҳтиёт бўл! Шундан бошқаси керакмас, деди Панжи саёқ акасининг қўллаб-қувватлашидан руҳланиб, шу ҳафта ичи айувни тинчитаману ишга чиқаман. Акаси шу ерда сал ҳаддидан ошди, кейин милтиқни менга берасан, деди. Панжи саёқ ажабланиди, нега? Овга элакишсанг, бу хотининг ҳам кетиб қолади, — деди ака. Йўқ, — деди Панжи саёқ ўта жиддий тарзда, — хотинга ям қарайман, овга ям чиқаман, овсиё мен ўлиб қоламан-ку! Акаси улкан муштани унинг бурни тагида ўйнатди: аввалам шундай дегансан! Унисини суймасдим, — деди Панжи саёқ бўш келмай, — бунисини суйиб қолдим, зўр эр бўламан бунга! Ишонмайман, — деди ака тишлари орасидан, — уйланганиндан кейин саёқлик қилиб, бу хотинингдан ҳам айрилсанг, ўзим сени отиб ташлайман! Панжи саёқ этни жунжиктирар даражада совуқ оҳангда деди, — хавотир оманг, буниси кетиб қолгудек бўлса, ўзимни ўзим отиб ташлайман! — Сўнг қўшиб қўйди: — Зариф уста эмасман мен, сўз олиб ба-

жармаган, отини ўзгартириш ўрнига, тиржайиб юрибди, номард!

Шу тариқа, унга бир ҳафта муҳлат бердилар. Панжи саёқ бир ҳафта тоғма-тоғ санғиди, ўлиб-тирилиб Пахмоқни қидиради. Бу пайтда Пахмоқ камарда яраси билан андармон эди. У водийдаги олмазорга чиққан куни эса Панжи саёқ уни беҳудага юқоридан қидириб юрган эди. Оқшом қишлоққа қайтаётиб, ялангликда унинг изини учратиб қолди. Юраги ҳаприқиб, из бўйлаб кетди. Эгридара оғзига етмай, қоронғи тушди. Ортиқ юриш энди фойдасиз эди. Эрта азонлаб келишни дилига тугиб, у қишлоққа қайтди.

* * *

Тунни Пахмоқ тинч ўтказди. Қорни тўқ, жароҳатининг сим-сим оғришини демаса, камарда яйраб, ҳузурланиб ётди. Тонгда эса тимирскиланиб ташқарига чиқди. Тумшуғини кўкка чўзиб, муздек ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Димоғи ёрдамида теварак-атрофни обдон ўрганди. Пастликдан эсаётган, тизгинсиз ел димоғига куз неъматларидан ташқари тўнғизнинг қўланса исини олиб келарди.

Қуйидаги чангалзорда тўнғизларнинг бутун бир оиласи истиқомат қиларди. Булар Пахмоқнинг етим ва норасталигида қаттиқ ранжитган тўнғизлар галаси эмас, бошқаси эди. Ушанда юрагида тўнғизларга қарши кучли кек тўнғиб қолган. Пахмоқ кейинчалик уларни қўшни кичик дарага ҳайдаб юборганди. Чангалзордаги бу тўнғизлар оиласи билан эса иттифоқ эди. Аммо бу иттифоқлик тинчлик асосида қўлга киритилмаганди. Бунгача тўнғизлар галаси Қизилжар этагидаги бутазорда яшарди. Жанжалдан сўнг Пахмоқ томонидан бу томонга ҳайдалганди.

Жанжал ҳеч кутилмаганда юз берганди. Аслида тўнғиз деганлари кўп бефаросат, кўп серзарда жонивор бўлади. Жини қўзиса тирик жон у ёқда турсин, тиккайган тўнкагаям ҳужум қилаверади. Саратон ўрталаарида улар тўсатдан сан-манга бориб қолишиди. Пахмоққа қолса-ку, биров тинчини бузмаса, шу боис, ўзидан бўлиб бировга қотинмайди.

Қисқаси, ўша куни у бутазор этагида мазали томирларни териб еб юрарди. Турган гап, унинг ташрифи оила бошлиғига ёқмади. Йўқол деган маънода тевара-

Ғида гир айланиб, пишқириб ғашига тега бошлади. Пахмоқ парво қилмади. Бунга сари тўнғизнинг жони чиқиб, кутилмаганда унга ташланиб қолди. Сағрисиға яхшигина зарба еган Пахмоқ бошда ҳанг-манг бўлди, сўнг қутуриб кетди. Оғзидаги емишини ташлаб, ўкириб юборди-да, ўнг панжасини куч билан сирмади. Чириган тўнка унинг зарбидан чирт узилиб, ҳар томонга сочилиб кетди. Ўз ҳужумидан руҳланган тўнғиз, кичкина кўзлари ёвузона чақнаб, яна унга ташланди. Аммо Пахмоқ бу пайтда анча эс-ҳушини йиғиб олганди. Қорнини мўлжалга олган рақибига осонгина чап бериб, нақ яғринига қаттиқ зарба берди. Шўрлик тўнғизнинг оёқлари букилиб, ёнига ағдарилиб тушди. Пахмоқ унинг устига миниб, ҳов бирда бўриларни дабдала қилганидек, жонига чанг солмоқ истади. Бироқ нақ тумшуғи тагида пайдо бўлган бошқа бир тўнғиз бу ишга халақит берди. У тагида хириллаб ётган ғанимини ташлаб, унга от қўйди. Тўнғиз деганлари бамисоли ҳурккан чумчуқдай чор-тарафга тўзғиб кетди. Пахмоқ бутун бутазорни титкилаб, уларни таъқиб этди, қувиб солди. Тўнғизлар бутазорни тарк этибгина ундан қутулдилар. Шундан буён улар чангалзорда.

Пахмоқ ортиқ уларга тирғалмади. Чангалзор тепазидаги кавакни эса кейин топди. Бу хил муваққат жойлар унда сероб эди. Қишлайдиган жойи эса Эгридаранинг Илондарага туташ қисмидаги хилват маскан эди. Гирди пакана арчалар билан қуршалган ўнгир кўздан жуда холи эди. Қишдан бўлак пайт Пахмоқ у ерга сира қадам босмасди. Муваққат жойлари билан чекланарди.

Тепадаги кавакни топгач, бир хаёли тўнғизларни чангалзордан ҳам қувиб чиқармоқчи бўлди. Кейин фавқулодда мияси ишлаб, бу ниятидан қайтди. Тўнғизлар у қадар ёқимли қўшни эмаса-да, хавф-хатардан огоҳ этишда ишончли восита эди. Безовта хўр-хўрлашиб, хавфдан бохабар этиб туришарди.

... У ҳозир қурама ҳидлар орасидан ўзига керакли емиш ҳидини танлаб, олға босаркан, оёғида оғриқ кучайганини сизди. Азобдан оҳиста ўкириб, оёғини авайлаб кўтарганди, оғриқ тўхтагандай бўлди. Босганда яна оғриди. У ўйга ботгандай, бошини осилтириб, бир сония туриб қолди. Шунда эсига Эгридаранинг олис бурчидаги, Чуқуркамар тўридаги иссиқ булоқ тушди. Емишдан воз кечиб, йўлни ўша томонга тортди. Иссиқ

булоққа тушса, жони ором топишини ўйлаб, нолакор
ғингшиб қўйди.

Иссиқ булоққа бир ярим соат деганда зўрға етиб
борди. Намхуш ҳидни узоқдан сезиб, пишқириб-пишқи-
риб қўйди. Узга бирор жонивор қадам босмадими-
кан, деган ҳадикда теваракка синчков-синчков назар
ташлаб борди. Булоққа яқинлашган сайин таъби хира
тортиб, ғазаби ошиб борди. Биладики, булоққа кўпчи-
лик келиб кетибди. Ҳатто Пахмоқ жонидан ёмон
кўрадиган Қизилжардаги силовсиннинг иси ҳам бурқи-
раб турарди.

Бирдан у титраб кетди. Жойида таққа тўхтаб, ҳар
тарафга олазарақ қаранди. Аввал ҳавони, кейин ерни
бот-бот искади. Усиқ жуллари енгил титраб, яна ва
яна искаланди. Сўнг андак хотиржам тортиб, секин
ғингшиди. Ҳид эски эди. Яроқ тутган ўша ғаними ўт-
ган куни келиб кетганга ўхшайди. Шунга қарамай, у
ўзини яқиндаги бута ортига олди. Биқиниб атрофни
обдан кўздан кечирди. Тиқ этган шарпа сезмагач, аста
оёққа қалқиди. Илгаригига нисбатан хийла дадил тор-
тиб, олға жилди.

Қоя остидан сизиб чиққан иссиқ сув анча беридаги
охурга ўхшаш мўъжазгина кўлга қуйиларди. Ҳаво муз-
дек бўлгани учунми кўл юзи буғланиб турарди. Пахмоқ
сувга тушишга ошиқмади. Атрофни яна бир карра кўз-
дан кечирди. Унга инсон ҳиди ёқмаётган эди. Аввал-
лари бу ерни одам оёғи етмайдиган жой деб ўйларди.
Энди билсаки, икки оёқли махлуқнинг қадами шу ерга
ҳам етибди. У енгил пишқириб кўлга тушди. Илиқ сув
танига хуш ёқиб, қаттиқроқ пишқирди. Бутун танасини
сувга кўмиб, ҳузур қилиб ётди. Азбаройи маза қилгани-
дан кўзларини юмишни шу қадар истаса-да, юммади.
Бошини сувдан чиқариб, теваракни кузатиб ётди. Илиқ
сувдан оёғига жон кираётганини сезиб, секин-секин
ғингшиди, яъни бизнинг тилда «оҳ-оҳ» деди. Аммо минг
«оҳ-воҳ» қилгани билан барибир кўнгли ғаш эди. Ин-
сон ҳиди уни қаттиқ безовта қилмоқда эди.

У илгари ҳам бу ерга бир неча марта келган, ле-
кин инсон изига ҳеч дуч келмаганди. Бу сафар эса
шундоққина тумшуғи тагида, кўл бўйидаги майин қум
устида этик излари манаман деб турарди. У этик из-
ларига қараб-қараб қўяркан, сувда узоқ ётолмади.
Пишқири-пишқири қирғоққа чиқди. Қирғоқдан хийла
наридаги ясси харсанг томон юрди.

У ясси харсанг устида ястаниб, ўзини офтобда тоблаб ётаркан, ногаҳон ўзини қопқонда турганини фаҳмлаб қолди. Камар уч томондан баланд қоялар билан қуршалган бўлиб, фақат бир тарафигина очиқ эди. Ганими ўша томондан бемалол биқиниб келиб, уни осонгина тинчитиши мумкин эди. Бу ҳодиса ҳозир юз берадигандек Пахмоқ ошиқиброқ камардан чиқди. Бехавотирроқ жойга етиб, камарга ҳасрат ила термулди, чамаси, шундай деб ўйлади: «Қандай соз жой эди-я, шуниям ҳидини билибди, номард!»

У оқсоқланиб йўлга тушган жойида бирдан кескин ортига ўгирилди. Вужуди нафратдан ёниб, кўл бўйига жадал юриб келди-да, этик изларидан бири устига чўнқайди. Нафратнинг белгиси сифатида изига телпақдай қилиб тезаклади. Шундан сўнг, ўз ишидан мамнун бўлиб, оқсоқланиб кетига қайтди. Бу сафар дара ичи билан эмас, тепадан дара ёқалаб юриди. Икки дара оралигидаги бу чоғроққина водий кўзига энг бехавотир жой бўлиб кўринди. Ҳолбуки, бу ерда турли илон изи сўқмоқлар ниҳоятда сероб эди. Ҳатто онда-сонда қўй-қўзиларнинг қумалоқлари учрарди. Мана бу сўқмоқдан бир соатча бурун тулки югургилаб ўтган экаи. Қачонлардир бўриларга емиш бўлган қўй калласи тошлар орасида думалаб ётарди. Пахмоқ бу нарсаларга эътибор бермай бораркан, кўп ўтмай димоғида парранда ҳидини туйди. Парранда ҳидига сезилар-сезилмас темир иси қоришиқ эди. У сергакланиб илгариледи ва салдан сўнг тулкилар юришни хуш кўрадиган торгина сўқмоқда товуқ калласига дуч келди. У бояги тулки сезиб, қотинмай ўтган қопқонни пайқаб, айиқларча кулди. Кейин оёғи остидаги тошлардан бирини товуқ калласи томон думалатди. Майда тошлар тагига созлаб яширилган қопқон юқорига қалқиб, «шилқ» этиб ёпилди. Пахмоқ яна кулди. Одамзодни галварс санаб, мириқиб-мириқиб кулди. Сўнг эса қопқонни қозиқ-позини билан суғуриб олди-да, пастга—дарага улоқтирди.

Барча жониворлардек, у ҳам қопқонни жинидан ёмон кўрарди. Темир иси сезилган ердан бепарво ўтиб кетолмасди ё зарарсизлантларди, ё бўлак жойга итқитиб ташларди. Аслини олганда, Чуқуркамардаги кўлни қопқон туфайли кашф этганди. Агар гапни сал узоқроқдан бошлайдиган бўлсак, ўтган йили худди шу пайтда ўзини жуда доно санаса-да, нодонгина айиқ эди. Нодонлиги учун кўринган қорага тумшуқ тикиб юрар-

ди. Қопқонга илк бор мана шу водийда дуч келганди. Сонсиз сўқмоқлардан бирига ғоят усталлик билан қўйиб кетилган қопқонга тасодифан эмас, нодонлиги, янада аниқроғи, қизиқувчанлиги туфайли тушиб қолганди. Уша куни қорни тўқ эса-да, майда тош аралаш майин қум устида ётган гўшт бўлагига панжа урмасдан ўтолмади. Аммо панжаси гўштга тегар-тегмас, кўринмас бир ёв «шилқ» этиб оёғини қисиб қолса бўладими. Аввалига жуда қўрқиб кетди, сўнг ажабланди, нима бало бўлди бу? Кейин оёғини силкиб, ундан халос топмоқ истади. Бироқ ёв жуда ёпишқоқ экан, қани энди қўйиб юборса. Навбатдаги қаттиқ силтовидан сўнг қозиқ занжирининг нариги учига маҳкамланган темир қозиқ жойидан силжиб, ёнига тўп этиб тушди. У қутулмоқнинг эвини қилолмагач, қозиқни судраб олға юрди. Бу балодан қандай қутулсам экан деб, роса боши қотди. Чуқуркамарга тушаверишдаги сўқмоқ бошига етгач, тани қопқонга ташланиб, тишлаб тортқилашга тушди. Аммо ёв дегани балойи азим экан, шунча тишлаб тортқиласа-да, ғиқ этмади. У нима қиларини билмай, сўқмоқ бошида узоқ ўйга ботиб ўтирди. Орада икки-уч бор қопқонни тошга уриб ҳам кўрди, қайдам барча ҳаракатлари зое кетиб, бекорга урингани қолди. Ана шундай беҳуда уринишларнинг биридан сўнг, у ўнг оёғини қопқон устига қўйиб, сўл оёғини кучаниб тортишга тушди. Бахтига ўнг оёғи тасодифан қопқон қулфи устига тушиб қолди. Залварига қулф бардош беролмай, қопқон тиши очилиб кетди.

Ушанда у қопқондан халос топгачиғна нотаниш ерга келиб қолганини англаб етганди. Азобланган оёғини авайлаб босиб, сўқмоқдан қуйига энаркан, намхуш нарсанинг исини сизди. Намчил тумшугини олдинга чўзиб белги оларкан, ҳид қуйидан келаётганини пайқади. Одатдагидек, яна қизиқувчанлиги қўзиб, дара тубига тушди-да, йўлни Чуқуркамарга бурди ва кўп ўтмай юзи буғланиб турган кўл бўйига етди. Ҳид кўлдан таралмоқда эди. Ер нотаниш бўлгани учун кўл бўйида ортиқ ўралашмай, теvarак-атрофни бир сира тентиди-да, сўқмоқдан юқорига—Чуқуркамар тепасига чиқди. Қўшни бегона ҳудудга қизиқсиниб-қизиқсиниб боқди. Узининг ҳудуди Чуқуркамарда тугашини ички бир сезги билан идрок этди. Кўпинча ички сезги ҳар қандай белгидан устун келади. Пахмоқ бу атрофда огоҳлантирувчи бирор-бир белги кўрмаган эса-да, ундан нарига ўтиш

яхши эмаслигини фаҳмлаб етганди. Шу сабаб, букри арчага белги қўйиш билан кифояланиб, изига қайтди.

Хуллас, ўша куни қопқон сабабли Чуқуркамардаги илиқ кўлни кашф этиш билан чекланиб қолмай, ўз ҳудудининг шарқий чегарасини аниқлаб, белги қўйишга мушарраф бўлганди. Унинг бу хил белгиси, асосан, ҳамжинсларига қаратилган бўлиб, майда жониворларга ҳеч алоқаси йўқ эди. Майда жониворлардан фақат кўлни қизғанарди. Аммо минг қизғанмасин, бошқа турдаги жониворлар ҳам кўлдан унумли фойдаланишар, бунга сари ҳар келганда ёмон жони чиқарди. Бора-бора у бу ҳолга тамомила кўникди. Чуқуркамарга киргунча норозиланиб бир-икки ўқирган бўларди-ю, сўнг тинчланиб чўмилиш билан овора бўларди.

Аммо бугунги из уни зўр таҳликага тушириб қўйди. Бу хашаки жониворларнинг эмас, балки ҳар нарсага қодир икки оёқли махлуқ ғанимининг изи эди. Шунингчун, кўлнинг шифобахш сувидан вужуди ором олган бўлса-да, руҳи сира таскин топмаганди.

Қопқонни дарага улоқтиргач, Пахмоқ иккиланиб туриб қолди. Қорни ўлгудек оч эди. Нафсини тезроқ қондирмоқ ўйида теваракка маъюс аланглади. Оч қоринга нафрат унчалик ўтиришмас эканми, у ғанимини буткул унутди. Нафс эркига бўйсуниб, тумшугини кўкка чўзганча ҳавони бот-бот искади. Ҳавода турли хил емиш ҳиди анқирди. Енгил эпкин водийнинг адоғидан, Эгридаранинг муюлишидаги ўнгирлардан олма-ю дўлана ҳидларини олиб келарди. Аммо масофа анча олис эди. Пахмоқнинг эса тезроқ қорин тўйдиргиси келарди. Шунда унинг эсига Чуқуркамарнинг жанубий қисмидаги дўланазор тушди. Оралиқ жуда яқини. Чуқуркамар устидан ўтилса, у ёғи бир одим.

У лапанлаганча йўлни ўша томонга солди. Чуқуркамарнинг энг баланд қояси ҳисобланмиш дўнгликка чиқиб, ўзи бир йил бурун белги қўйиб кетган букри арча ёнига борди. Бу ердан чор-атроф қафтдагидек яққол кўзга ташланиб турарди. Пастдаги кўл мисоли сув тўла пиёладай базўр кўзга чалинарди. Пахмоқ теваракка кўпда алаҳсирамади. Ерга чўнқайиб, қўшни ҳудудга диққат билан тикилиб қолди. Қаршисида баланд қоялар арчали тизмалардан иборат нотаниш маскан сирли ҳолда ястаниб ётарди.

Пахмоқнинг табиатида ёвқурлик йўқ эди. Шу сабаб бегона ҳудудга оёқ босиш истагини ҳис этмади.

Ва шунингдек, бегона жойга тумшуқ суқиш яхшиликка олиб келмаслигини ҳам биларди. Макон талашиб ҳали бирор-бир айиқ билан ёқа бўғишмаган эса-да, ташрифи мезбонга сира хуш келмаслигини ўз табиатидан келиб чиққан ҳолда идрок этарди. Мабодо, ўз ерига бегона айиқ оралагудек бўлса, ўлар-тириларига қарамай, жангга ташланишини ич-ичидан сезарди.

У бегона худудга суқланишни бас қилиб, мақсад сари юзланди. Чуқуркамарнинг жанубий қисмида узун сойлик бўлиб, Пахмоққа қарашли худуднинг чегара чизиги саналарди. Соё бетига тирмашган қуюқ дўлानазор Пахмоққа қарашли эди. Дўлानазорга Чуқуркамарга кираверишдаги тик қиялик юзига сапчиган сўқмоқ орқали ҳам чиқиш мумкин эди. Пахмоқ дўланиазорга ҳамиша ўша сўқмоқдан чиқиб борарди. Дўланиазор кун ботишда харсанг тошли ялангликка чегарадош бўлиб, ялангликдан сўнг яланғоч тизмалар бошланарди. Умуман олганда, Пахмоқ бу ерга камдан-кам келарди. Асосан, қуйидаги емишлар билан кифояланарди.

У сойлик ёқалаб дўланиазорга йўл оларкан, ярим йўлга етиб-етмай, даҳшат ва ғазабдан бутун вужуди титраб кетди. Тўхтаб, ҳавони искади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. Дўланиазорда бегона айиқ юрганини аниқ ҳис этди. Аммо қўрқув ва эҳтиёткорлик ғазабдан ҳамиша устун турганидек, Пахмоқ қанчалик қутурмасин, барибир эҳтиёткорликни маъқул кўрди. Дўланиазорга писиб яқинлаша бошлади. Учли харсангга етганда, аста бошини кўтариб, олдинга мўралади. Дўланиазор четида кавшаниб турган чоғроқ жуссали айиқни кўрди. Агар баҳайбат айиққа рўбарў келганида, ғазабини билдирмасдан, унинг кетишини пойларди. Аммо қаршисидаги айиққа бемалол кучи етишини фаҳмлаб, ўкиришдан ўзини тиёлмади. Ўкириши билан бегона айиқ ялт этиб қаради-да, кутилмаганда шаталоқ отиб қоча бошлади. Кўп ўтмай сойликнинг у бетидagi чангалзорда кўздан ғойиб бўлди. Бирдан ғойиб бўлмади. Чангалзорга етмай, у томонга алланечук гинали тарзда мўлтираб тикилди-да, сўнг тигиз ўсган буталар орасига кириб кетди.

Бегона айиқнинг урғочилигини Пахмоқ исидан билганди. Қочишида қўрқувдан ташқари андак ноз борлигини пайқайди. Гинали равишда мўлтираб тикилиши эса кўнглида тушунуксиз ҳисни уйғотди. Агар эвини топса, бегона айиқ рақиб эмас, тузуккина йўлдош бўли-

ши мумкинлигини табиат ато этган нозик сезги туфайли фахмлаб етди. Хийла вақт унинг таъқибли нигоҳини ҳис этиб турди. Бироқ у томонга боришни хаёлига келтирмади. Қўпроқ қорнининг ғамида бўлди. Нафси анча ором олгачина, бирдан уни эслаб қолди. Бейхитёр унинг ёнига боргиси келди. Эҳтиёткорлик билан чаңгалзор тарафга юрди. Бироқ, у ерда бегона айиқнинг изи ҳам қолмаганди. Пахмоқ ҳид олиб, Чуқуркамар дўнглигига келиб тақалган арчазоргача келди. Қўшни ҳудудга кириш-кирмаслигини билмай, бир муддат тараддудланиб турди-да, сўнг таваккал қилиб олга юрди. Юз одимча юрмай, тик ўсган арча танасидаги огоҳлантирувчи белгига дуч келди. Белги жуда юқорида эди. Бу бояги урғочи айиқники эмас, балки бутунлай ўзга айиқники эканлиги кундай равшан эди. Ҳа, қандайдир улкан бир айиқнинг белгиси, ўтсанг ўласан, дегандай, манаман деб турарди. Пахмоқнинг кўнглида қўрқув ва рашк бараварига туғилди. Аммо қўрқув яна устун келди. Улкан айиқнинг чаңғалига тушса, чивиндай эзиб ташлашидан ҳайиқиб, ноилож изига қайтди.

Қўшни ҳудудда айиқлар оиласи яшашлигини, арчадаги белги ота айиққа тегишли эканини у билмасди. Билмагани учун ҳам улкан айиқ ҳукмронлик қилаётган бу ҳудудда бояги пачаққина урғочи айиқнинг бемалол умргузаронлик қилиб юрганидан жуда ҳайратланди. У етим ўсгани боис ҳамжинсларининг галалашиб яшашларини ҳеч тасаввурига сиғдиролмасди. Назарида, айиқлар ўзи каби якка-якка яшашга маҳкум эди. Урғочи айиқнинг изидан тушиб, бошқа айиқ белгиси устидан чиқиб қолганидан таажжублана-таажжублана кетига бурилди. Урғочи айиқ улкан айиқдан қочиб чиқар, деган умидда дўнгда анча пойлаб ўтирди. Унга тузукроқ разм солиб қўйишни жуда-жуда хоҳламоқда эди. Аммо урғочи айиқ қайтиб қорасини кўрсатмади.

У ноилож ўрнидан қўзғалди. Эгридарага тушишни истамай, водий ёқалаб йўлга тушди. Дарага олиб тушадиган сўқмоқлардан бирига яқинлашганда, ўнг ёндаги харсанглар ортидан Панжи саёқ чиқиб келди. Ғаними шамолга тескари томондан келиб қолгани учун Пахмоқ уни тезда пайқамади. Улар бир-бирларини кўришганда, оралиқ масофа атиги эллик одимча эди. Панжи саёқ елкасидан яроғини олгунча, Пахмоқ, қочмаган номард, дея ўзини дарага урди. Биринчи ўқ сўқмоқ четидаги

бута шохини чирт узиб юборди. Иккинчиси қулоғи остидан чийиллаб ўтди.

Пахмоқ дара тубидаги арчазор оралаб, ғанимидан осонгина қочиб қутуларкан, ғаними туфайли турмушидан ҳаловат кетганлигини, ҳаловати бўлмагач, кўнгида ғалати ҳисларни уйғотиб юборган анову бегона айиқ билан қайта учраша олмаслигини ўйлади. Алами келиб, ғанимини тилка-пора қилиб ташлагиси келди. Аммо унинг яроғи бор эди. Ундаги яроқ ўзининг тишлари ва панжаларидан кучли ва даҳшатлироқ эканини у яхши биларди.

У ўша кун тунда қаваклардан бирида ғужанак бўлиб ётаркан, ғанимини эмас, шунингдек лўқиллаб оғриётган озғини ҳам эмас, негадир ўзига ғинали назар ташлаб кетган ўша бегона айиқни ўйлади.

* * *

Пахмоқ қочиб қутулгач, Панжи саёқ аламидан бир ирғишлаб олди. Милтигини тошга уриб синдиргудек бир важоҳатда қутуриб сўкинди. Кейин Пахмоқнинг изидан юрди. Дарага энаверишдаги сўқмоқ бошига етгач, таъқибдан наф йўқлигини англади. Боз устига, шу тобда бу ишга ҳеч ҳафсаласи йўқ эди. Харсанглардан бирига ҳардамхаёл суяниб, настга ҳасрат ила тикиларкан, қуёшга қараб вақтни чамалади. Овда хаёл суришга бало бормиди, дея пича ўзини янди.

Ҳақиқатда, ҳар ғалгидек бугун ҳам ҳушёр юрганида, Пахмоқ ҳозир оёғи остида чўзилиб ётган бўларди. Нега деганда, вазият тўлалигича унинг фойдасига ишламоқда эди: биринчидан, улар харсанг тошли майдонда учрашдилар, иккинчидан, энг муҳими, шамол у томонга эсмоқда эди. Пахмоқ энг ишончли восита — ҳид илғашдан маҳрум эди. Панжи саёқ ўй сурмай, теваракка зеҳн солиб юрганида, ўзига қарши келаётган Пахмоқни кўрган ва бирор харсанг ортига биқиниб, уни осонгина тинчитган бўларди. Аммо ҳамма бало шундаки, айни шу пайтда хаёли ўзида эмасди. Бутун фикри-зикрини бир соат бурун юз берган тотли учрашув банд этганди. Ўзига ширин табассум ҳадя этган жувоннинг рухсорини хаёлидан қуволмай гаранг эди. Аслида жувон билан учрашув унинг етти ухлаб тушига кирмаганди. Бари Пахмоқ туфайли юз берганди. Аввалига у Пахмоқни Эгридара бўйлаб қидирди. Кейин қўшни кичик дарага ўтди. Қайтишда Чуқуркамарга бир мўралаб,

Эгридара бўйлаб қишлоққа қайтишни мўлжаллаб, Қизилбет ёқалаб юрди ва ўзи сезмаган ҳолда Қўкбулоқ қишлоғи устидан чиқиб қолди. Уша таниш ҳовлига кўзи тушгач эса, юраги олатасир тепиб, бирдан кучли ҳаяжон оғушида қолди. Туйғусини жиловлаёлмай, булоқдан хийла берида, кунчиқишга ёнбошлаб ўсган арча ортига бекинди-да, ҳовлини кузатишга тушди. Жувон одатдагидек, ҳовли юзида куйманиб юрар, энаси офтобрўяда жун савар, отаси молхона ортидаги гўнгтепа ёнида қўшни чол билан гурунглашиб ўтирарди.

Панжи саёқ жувоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатини назаридан қочирмай, синчков кузатаркан, кўнглида ададсиз меҳр, шунингдек мамнунлик ҳиссини туйди: «Қачон қарама, гимир-гимир, — деб ўйлади. — Қўл-оёғи чаққонгина экан. Бундай аёл рўзгорингни бутлайди, ямоғингни ясқайди.» У бир зумга, атига бир зумга аёлни ўз уйида тасаввур этди. Тасаввуридан дили шу даражада ёришдики, аёлга бир оғиз сўз қотмасдан кетолмаслигини англади. Бироқ, бу иш мушкул эди. Қишлоқ урф-одати ундаги бу майлни ўзига сингдирилмасди. Устига-устак, жувонга оғиз солган, ота-онаси кўриб қолгудек бўлса, уни енгилтакликда айблашлари муқаррар эди. Урта ерда битай-битай деб турган ишни бузиб қўйиши мумкин эди. Ўз навбатида, учрашмай кетиш ҳам кўп душвор туюлмоқда эди.

У нима қиларини билмай, гарангсиб турганида, худонинг ўзи ишини тўғрилади. Орада булоққа сувга келиб-кетган жувон, иккинчи гал бу томонга салт юрди. Ана у булоқдан ҳам ўтди. Булоқ билан у бекинган арча ораси олтмиш-етмиш одим. Жувон майда-чуйда буталар оралаб келаркан, эгилиб ўтин теришга тушди. Ўтин дегани бу атрофда сероб эди. Жувон ўтин тера-тера йигит биқиниб турган арча ёнигача келди. Шу орада унинг диққатини ерда чўзилиб ётган каттакон қуриган шох тортди. У қучоғидаги ўтинни ерга ташлаб, шохга яқинлашди. Уни қандай қилиб судраб кетишни чамалади. Кейин негадир фикридан қайтиб, ортига ўгирилди. Индамаса, ўтинини қўлтиқлаб кетадиган.

Панжи саёқ ошиғич ҳолатда ўзини билдиради.

— Шошманг! — деди дудуқланиб, паст овозда. — Сизда бир оғизгина гапим бориди!

Табий, жувон чўчиб тушди. Ранги қув оқариб, ён-верига аланглади. Бир хаёли, қочмоқчи ҳам бўлди.

— Қўрқманг, бу мен. — Панжи саёқ арча ортидан

бўй кўрсатди. Лекин очикқа чиқишга ботинмади. Назарида, гурунглашиб ўтирган чоллар шу томонга қарашаётгандек эди.

— Вой, ўлмасам! — Жувон кўксига туфлади. — Юрагимни чиқариб юбордингиз-а!

— Узр! — Панжи саёқ қулт ютуниб, жувонга диққат-ла тикилади. Буни қандай қилиб узоқроқ тутиб турсам экан, деб ўйлади. Негаки, тоғ аёлларининг феъли маълум, бегона эркак қошида ортиқча эзмаланишни хуш кўришмайди. Шу боис, тузукроқ баҳона қидириб, топгани шу бўлди: — Қўрқитиб юбордим-а?

Аёлнинг кўзларида зоҳирланган қизиқиш ифодаси ўрнини дафъатан истиҳола эгаллади. Йигитга унаштирилиш арафасида турганлиги туйқусдан эсига тушиб, бошидаги қизғиш рўмолини қошигача тортди. Уялиб бурилиб кетмоқчи бўлди. Буни сезган Панжи саёқ отини тезроқ қамчилади.

— Нон... нонингиз йўқми? — деди.

Панжи саёқни аёл қалбининг билағони деб бўлмасди. У тоғни билади, тошни билади, табиат билан яхши тиллашади. Аммо аёллар масаласида ҳеч нарсага ақли етмасди. Шунга қарамай, ҳозир у ўқни аниқ мўлжалга олганди. Шу сонияда миясидан нималар ўтмади дейсиз, аёлни яна бир зумга тутиб қолмоқ учун нималарни ўйламади, дейсиз. Қалласига келгани нон сўраш бўлди. Шундай десагина аёл қолиши мумкинлигини ҳис этди. Негаки, аёл кишининг кўнгли меҳр ва шафқатга мойил бўлади. Кўмак сўраган кишига қайиша қолади. Турган гап, Панжи саёқ буни билмасди, лекин алланечук идрок этганди.

Идроки алдамади. «Нон» сўзини эшитиши билан кетмоқ истаб турган жувон бирдан ўзгарди. Йигитга ачиниш ва ҳамдардлик кўзи билан қаради.

— Вой, ўлай, қорнингиз очми? — деди. — Уйда отам бор. Юринг, овқатланиб кетасиз.

— Борардиму... — Панжи саёқ уялинқираб чеккасини қашлади. — Ҳозирча бизга... мумкин эмас-да.

— Юраверинг, — деди аёл қистаб, унинг тортиниш сабабини англамай. — Эркакли уйдан нега уяласиз?

— Сизга... оғиз солганмиз-да, — деди Панжи саёқ ростига кўчиб. — Борсак, бу йигитда бет йўғакан деб ўйлашади-да.

Аёл бу ёғини ўйламаган, аниқроғи, бир лаҳзага унутган экан, уялди. Нима қиларини билмай бирпас

тараддудланди, сўнг, мен ҳозир, деганча, терган ўтини-ни қўлтиқлаб, жўнаб қолди.

Кўп ўтмай у челақ кўтариб қайтди. Булоқ бўйига етганда, аста ҳовли томонга разм солди. Кампир жун билан, чоллар гурунг билан андармон эди. Тепадан тушиб келган бир отлиқ улар ёнида тўхтади. Қўшни ҳовлидан ўмганини қўлидаги ҳассага ташлаб, яна бир чол чиқиб келди. Қулай пайт келганини сезган жувон, челагини ерга қўйди-да, унинг ичидан қизил тугун олиб, бағрига босганича арча томон шошилди. Боягина бамайлихотир юрган аёл бирор айб иш қилаётгандек, таҳлика оғушида ҳаракатланарди. Ошиққанидан уринган кавушини чўпга илдириб, йиртиб ҳам олди. Лекин бунга эътибор бермади. Қўлидаги тугунни арча шохлари орасидан йигитга узатиб, шошилиш ортига ўгирилди.

— Ўзим... — деди йигит тўлқинланиб. — Ўзим сизга янги кавуш обераман!

Бу гапдан сўнг жувон бошда оёғидаги кавушига, кейин унга қаради. Ширин жилмайди. Челагини сувга тўлдириб, пастга энаркан, яна жилмайиб қараб қўйди.

Бу жилмайиш замирида кўп яхши маънолар жамланганини сезган йигитнинг юраги ёмон орзиқди. Аёлни кўзи билан кузатиб қолди. Кейин чўнқайиб тугунни ечди. Иккита нон орасига яхшилаб жойлаштирилган катта бўлак яхна гўшти кўриб, аввалига шодланди, сўнг негадир димоғи қаттиқ ачишиб кетди. Тугунни авайлаб бағрига босганча, арчазор оралаб юқорилади. Бир дўнг ошиб, жилға бўйидан чиқди. Ерга чордона қуриб, тамадди қилишга тушди. Бир маҳал чайнаётган луқмаси шўртанг туюлиб ажабланди. Ва шундан сўнггина йиғлаётганини пайқайди. Кўзларидан шашқатор ёш оқмоқда эди. Бу хил ҳолат илгари унда ҳеч бўлмаганди. Лекин у бундан уялмайди, хўрсина-хўрсина кавшанишда давом этди. Ора-сирра жилгадан ҳовучида сув олиб ичиб турди. Кўз ёши эса тинай демасди. Тинишини ўзи ҳам истамади. Кўз ёшлари тотли туюлиб, қалби дарддан фориг бўлаётгандек эди.

Аслида у меҳрдан йиғламоқда эди. Меҳр кўрмаган кўнгил озгина турткидан жунбушга келгандек, ҳозир у шу ҳолатда эди. Гапнинг сирасини айтганда, у меҳрдан йироқ эди. Болалигидан меҳрдан йироқ ўсди, худо раҳмат қилгур ота-онаси анчайин қаттиққўл одамлар

бўлиб, тоғу тошдан бери келмас бу болани деярли эркалатмас эдилар. Уларнинг назарида, бу ўғил қулоқсиз эди, саёқ эди. Натижада, беармон урдилар, сўкдилар, аммо болани тоғу тошлар бағридан айира олмадилар. Шу тариқа тоғу тошдан сокинлигу хотиржамлик топган ўғилни тушунувчи бўлмади, қайтага «саёқ» деган тамғани пешонасига маҳкам босдилар, шунга яраша муомала қилдилар. Бунга сари у тоққа қочди. Бир кетишда уч-тўрт кунлаб санғиди. Тўшаги тош, емиши парранда гўшти бўлди. Кўнгли бамисоли эркин шамол — нимани истаса ўшани қилди.

Ота ҳайрон — бу кимга тортди? Эна ҳайрон — бу кимга ўхшади? Уруф суриштириб, ўтган аждодлари орасида бу хил сиёқли одамни топмадилар. Бир-бирига ҳайрон боқишиб, тоғу тошга лаънатлар ўқидилар ва оқибатда асосий масаланинг тагига етолмай ўлиб кетдилар.

Аслида ўғилни тоғу тош тортиб олмаганди, сеҳрлаганди. Бу сеҳр жуда жўн тарзда юз берганди. Кекса овчи Шомурод чиноқ носни танлаб чекарди. Чеккандаям каттатепалик Шайман носфурушнинг носидан бошқасини тан олмасди. Аммо бир тўйда иккисининг орасидан гап қочиб, қайтиб юз кўришмас даражасига етдилар. Шундан сўнг Шомурод чиноқ шу атрофдаги бошқа носфурушларнинг носидан бир-бир тотиб кўрди. Лекин бирортасини Шайман носфурушнинг носига ўхшатолмади. Урушсам, сен билан урушганман, носинг билан эмас-ку, дея ўша пайтларда энг маъқул бола ҳисобланмиш Панжи саёққа пул бериб, отамга дегин, дея Шайман носфурушникига зинғиллатди. Шу-шу носни унга Панжи олиб келадиган бўлди.

Шомурод овчи кўп танти одам эди. Беминнат дастёрлиги учун уни икки-уч овга олиб чиқди. Милтиқ отишни ўргатди. Бир кун эсатўсатдан қўлига милтиқ тутқазди: «Бор, жигитдай бўп сенам бир овга чиқиб кел! Тулки отсанг — менга, парранда отсанг — ўзингга.» Мустақиллик кўп ажиб нарса, ўша кунни ўн уч яшар бола ўзини йигит ҳис этди. Аммо Ялангбетда ўзини офтобга солиб ётган тулки изидан йигит эмас, бола бўлиб тушди. Тулкининг найрангларига алданиб, узоқ-узоқларга улоқиб кетди. Кечга яқин тулкидан умид узиб, қишлоққа қайтаркан, қияликдан иккита каклик уриб олди. Илк мустақил ов унга қаттиқ таъсир қилди. Илгари ҳеч ҳис қилмаган туйғуларни бо-

шидан кечирди. Ярим тунда қишлоққа бошқача одам бўлиб қайтди. Тонгда овни қўмсаб уйғонди. Яна кетди. Яроғ билан илгари ҳеч кўрмаган ўнгирилари кезиб чиқди. Бора-бора узоқдан мудроқ кўринган тоғу тошлар тирик бир вужуд, унда ҳаёт ўзига хос тарзда қайнашни англаб етди. Кейин-кейин нафақат овни, балки тоғу тошни ҳам қўмсайдиган бўлди. Биринчи бор тулки отган кундан бошлаб эса тоққа буткул боғланди. Бу орада Шомурод чиноқ яна бир иш қилди, эски милтиғини унга совға этди. Уша тун Панжи саёқ милтиғини росмана қучиб ётди. Эртаси ота-она унинг тўшагини яна бўш кўришди. Кейин бу ҳол доимий одатга айланди. Сўнг-сўнг йигитчанинг гоҳо тоғда ётиб қолиш ҳоллари ҳам юз бера бошлади. Қисқаси, тахминан, ўн тўрт-ўн беш ёшларида тоғу тош уни таоман ўзиники қилиб олди.

Тоғдан топган эркинлиги эвазига у яқинлари меҳридан мосуво бўлди. Тоғ дея ҳатто хотинининг ҳам меҳрини қозоолмади. Аёли кетиб қолгач, у оғаниларидан балога қолди. Тергашлар жанжалга, жанжаллар аразга айланди.

Бу ерда яна бир аччиқ ҳақиқат бор эдики, бу ҳақда озгина тўхталмасак, Панжи саёқнинг феъли унча очилмайди. Хуллас, қайси бир доно айтиб ўтгандек, одамни ҳадеб чўчқа-чўчқа деяверсанг, охир-оқибат, у хўр-хўрлаб юборади. Панжи саёқнинг қисмати ҳам шунга яқин эди. У эсини танигандан бери меҳр ўрнига камситиш кўрди, ҳурмат ўрнига нописандликни сездди. Натижада, бора-бора одамлардан кўнгли қолди. Одамлар унга қанчалик нописандлик билан қараса, ўз навбатида, у ҳам одамларга шу хил муносабатда бўлди. Одамлар ундан кулди, у эса одамлардан. Одамлардан четлашгани сари тоғлар уни маҳкамроқ бағрига олди, эркалатди, суйди. Оқибатда, у бутунлай тоққа боғланиб қолди. Инсон меҳрига ташналик қалбининг чуқур ерида кўмниб қолаверди. Кўкбулоқлик жувоннинг илиқ муносабати ўша ташналикни уйғотиб юборганди. Меҳрга қондирилган ташналик муҳаббатни туғдирганди. Бугун у ўша муҳаббатнинг илк мевасини тотиганди. Тугун шунчаки тугун эмас, меҳр эди. Ундаги таом шунчаки таом эмас, муҳаббат эди.

У меҳрдан йиғлаб, муҳаббатдан масрурланиб, жилға бўйида узоқ ўтирди. Қолган нонни рўмолга ўраб, белига боғлади. Белига қувват ингандай бўлди. Кейин

кўз ўнгидан жувоннинг меҳр тўла қарашларини ҳеч қуволмай, тўғрироғи, ҳеч қувгиси келмай, йўлида давом этди. Пахмоқни ўйламади. Қачонки, унга дуч келгачина, не мақсадда санғиб юрганлиги эсига тушди. Аммо...

Пахмоқдан умидини узгач, у водий бўйлаб кетди. Чуқуркамарга мўралашдан мақсад қолмаганди. Чалкаш сўқмоқларнинг биридан ошиқмай юриб бораркан, водий четидаги сийрак арчазордан какликларнинг сайрашини эшитди. Юрагидан ўкинч кетиб, қони қайта жўшди. Милтиғига майда сочмали ўқ жойлаб, ўша томон юрди.

Қош қорайганда, белига саккиз какликни қатор териб, йўлга шай бўлди. Бироқ уйга қайтишни энди хаёлига ҳам келтирмади. Қишлоғигача икки соатлик йўл. Албатта, йўл унга писанд эмас, ҳар куни босиб ўтадиган масофанинг арзимас бир қисми. Гап шундаки, уйга қайтишдан у сўнгги дақиқада воз кечди. Эртаси Пахмоқни Чуқуркамардан бошлаб қидирмоққа аҳд қилди. Иккинчидан, Чуқуркамар эски ошнаси Самад полвоннинг қишлоғига яқин эди. Учунчидан, қалбини гупуртираётган ҳис-туйғуларини ким биландир ўртоқлашгиси келарди. Бунга Самад полвон жуда боп ўртоқ эди. Мана шуларнинг бариси қарорини ўзгартиришга тўртки бўлди.

У ошнасининг қишлоғига қоронғида кириб борди. Самаднинг аёли уй соҳиби каби очиққина эди, уни одатдагидек, хуштавозелик билан қаршилади. Қўлига сув қуйиб, сочиқ тутди. Тагига тўрт қават кўрпача ташлади. Аёлнинг қай бир жиҳатлари кўкбулоқлиқ жувонга ўхшаб кетишлигини сезган Панжи саёқнинг димоғи ўз-ўзидан чоғ бўлди. Бизди бўлғуси хотин ҳам мана шу аёл каби эпчил ва меҳрибон чиқадиганга ўхшайди, деб ўйлади. Ошнаси келгунча чой хўплаб, сўзанааларни, токчадаги идишларни, қисқаси, уйга зеб бериб турган жамики нарсаларни бирма-бир томоша қилиб ўтирди. Диққатини, айниқса, девордаги айиқ териси тортди. Унинг ўнг ёнига тулки териси осиглиқ эди. Бу нарсалар уйга унчалик ўтиришмаганини сезиб, томоқ қириб-қириб қўйди. Айиқ териси устига кўндаланг осилган милтиқ уни кўп қизиқтирди. Бориб тутиб кўришдан ўзини зўрға-зўрға тийиб ўтирди. Кейин аёл кишининг қўли сезилиб турган бошқа жиҳозларга алаҳсиди. Ошнасининг уйини беихтиёр ўз кулбасига

қиёслади. Ҳаётида илк бор шинам-саришта хонадонни қўмсади. Ошнасининг аёли ўрнида кўкбулоқлик жувонни қўйиб, чексиз-чегарасиз орзуларга берилди. Сўнг эса, ошнаси билан ярим тунгача сирли ва сеҳрли суҳбат қурди. Ичилган ароқ қулф-дилини баттар очиб, ғоят усталик билан қовурилган гўштан ўз ёрининг дидини тасаввур этди.

* * *

Пахмоқ якка ўсгани учунми ёлғизликка жуда кўниккан эди. Боз устига, норасталигида еган турткилари уни анча серҳадик қилиб қўйганди. Натижада у ўзидан бошқаларга ишонмай улғайди. Тани-жони соғ найтида-ку ёлғизлиги сира билинмасди. Аммо жони азоб тортган кезлари, тирик жон-да, беихтиёр ҳамроҳ истаб қоларди. Зилдай оғир бошини йўлдошининг пинжигга суқиб, оғриқдан шу йўсинда ором топгиси келарди.

Норасталигида тушида ўзини кўпинча онасининг пинжигда кўрарди. Вужуди илиқ тана ҳароратини ҳис этиб, эркаланиб ғингширди, тамшанарди, талпинарди ва бу ҳаракати жажжи тумшуқчаси совуқ ўнгирининг муздек деворларига бориб тақалмагунча давом этарди. Кейин беҳос уйғониб кетиб, ўзини тор ўнгирида кўраркан, онасини қўмсаб, беҳуда ғингширди, бекорга нола тортарди.

Аслида у нолимаса ҳам бўларди. Эндиликда оналикни табиат бекаму кўст ўз зиммасига олганди. Ўз онасидан фарқли ўлароқ, табиат шундай она эдики, меҳридек, қаҳри ҳам жуда жўшқин эди. Бу она унинг насибасини бутун тоғу тошларга сочиб ташлаганидек, пишиб улғайсин, салга руҳи чўкадиган бўлмасин дея сон-саноксиз ғанимларини йўлига кўндаланг қўйиб қўйганди. Пахмоқ улар билан талашиб-тортишиб улғайишга мажбур эди. Ҳатто чоғроққина тўнғиз ҳам унга ҳамла қила оларди. Бўриларга-ку гап йўқ, уни кўрди дегунча олдиларига солиб қувлашарди. Аммо она табиат бунинг ҳам ғамини еб қўйганди. Қочиб бекинсин дея ўнгириларни яратгандек, тирмашишга тоғда арча-ю бошқа хил дов-дарахтлар билан чор-атрофни тўлдириб ташлаганди. Пахмоқ жойи келса, булардан усталик билан фойдаланарди. Лекин шунга қарамай, ёлғизлик балоси олдида кўпинча ожиз қоларди. Тани азоб тортган кезлари бу оламда ўзи танҳо қолганидек, сиқи-

лишдан юраги тарс ёрилай дерди. Боз устига, кўз ўнгидаги жамики жонлиқ зоти ўз жуфти билан умргузаронлик қилишарди. Хаттоки анову бефаросат тўнғизлар ҳам ёлғиз эмасди. Қуйи сойдаги қўрқоқ қуёнлар ҳам галалашиб яшашарди.

Катта қоя биқинидаги бургутлар ҳам ўта ҳамжиҳат эдилар. Фақат угина ёлғиз эди. Ёлғизлиги қор қилган кезлари кўнглида ҳамроҳга—ҳамжинсига мойиллик қўзгаларди. Ўтган йили ўша майлга бўйсунаман деб, жонидан айрилиб қолишга сал қолганди. Агар ўша воқеа юз бермаганида, у майлга итоат этиб, бирор кун ўзига ҳамроҳ топиб олиши мумкин эди. Бироқ ўша воқеадан сўнг у ўз ҳамжинсларидан қаттиқ юрак олдириб қўйди. Ҳар хил таниш-билишчиликдан ёлғизликни афзал деб билди. Кейинчалик ҳамжинсларидан бирортасининг ҳидини илғашиб билан ўша ҳодиса эсига тушар, нарироқ, имкони борича нарироқ кетишга ҳаракат қиларди. Албатта, нари кетиш дегани қочиб эмасди. У эндиликда қочмасди. Пусиб чекинарди. Юраги қаҳру ғазабга тўлиб чекинарди, ҳар лаҳзада ташланишга шайдек, ер тирнаб чекинарди. Бахтига ўзга айиқлар унинг ҳудудига кўпда оралайвермасди. Худди ўзи ўзга ҳудуд қаршисида жонсарак туриб қолгандек, улар ҳам бу нотаниш ҳудудга юрак ютиб беглайвермасди.

Ушбу воқеа юз берганида, Пахмоқ ҳозиргидек кучга тўлмаган, болалик билан балоғат ёши ўртасидаги сарсон айиқча эди. «Сарсон айиқча» деганимизга сабаб шундаки, у бола бўлиб бола, катта бўлиб катта эмасди. Бир қарасанг, кичик айиқчадай ўйноқи ва галварстоброқ, бир қарасанг жиддий ва жаҳлдор—яқинлашсанг, ейман, ютаман дегандай, ўз майлида хўмрайиб юрарди.

Уша куни Пахмоқ ўз ҳудудининг кунботиш қисмида ўзга айиқ ҳидини фавқулодда пайқаб қолганди. Бу томонда унинг сарҳади илон изи сойлик билан яқунланарди. Ундан нарига у ҳеч ўтмаганди. Қолаверса, ўтишга ҳеч қизиқмаганди. Бунга сабаб, биринчидан, ўз ҳудудида емиш керагидан мўл эди. Иккинчидан эса, айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда, ўз ҳудудини кенгайтиришга иштиёқманд ўктам жониворлардан эмасди, борига қаноат этиб, тинчгина яшашни хуш кўрарди. Шу куни у кунботишга тасодифан бориб қолганди. Ўзга айиқ ҳидини сезиб, дастлаб бутун

вужуди қўрқувдан қалтираб кетди. Сўнг негадир беихтиёр шодланди. Борлиқни қуршаб турган минглаб ҳидлар орасидан аниқ сезилиб турган бу ҳид жуда қадрдон туюлиб, беихтиёр ўша томонга талпинди. Сал ўтмай ялангликдаги зирк буталари оралаб юрган улкан айиқни кўрди. Айиқ ўзини жуда ювош тутганидан, у ортиқча хавотирланмади. Эркаланганнамо ҳаракатлар қилиб, секин-аста яқинлашиб бораверди. Бироқ ҳамжинси у кутганча қаршиламади. Пахмоққа кўзи тушиб аввалига таажжублангандай бўлди. Сўнг шундай қутурдики, Пахмоқнинг назарида тоғу тошлар титраб кетгандай туюлди. Даҳшат оғушида бир зумга гангиб қолди. Мен сенга нима қилдим, деган маънода унга мўлтиллаб тикилди. Аммо бундай қарасаки, ажал дегани улкан махлуқ тимсолида, ўзи томон шиддат ила босиб келмоқда. Хиёл ҳаялласа тупроққа қоришадиган. У қўрқувдан ура қочишга тушди. Улкан айиқ уни дўнгликкача таъқиб этиб келди. Лекин бу ёнига ўтишга негадир ҳафсала қилмади. Ҳойнаҳой, шу атрофда она айиқ юргандир, деб ўйлаган чиқар. Акс ҳолда Пахмоқнинг шўрига шўрва тўкилиши аниқ эди.

Ана шу воқеа сабаб бўлиб, унинг ҳамжинсларига нисбатан қизиқиши батамом сўнган эди. Вақти келса, ҳамжинслари бўридай тажовузкор, силовсиндай ғазабкор эканлигини англади. Бахтига бу тоғларда айиқлар сийрак эди. Қўриқхона ташкил этилмасдан бурун уларнинг кўпчилиги бошқа ҳайвонлар қаторида қириб юборилган эди. Йўқса, катта бир ҳудудда бу тарзда эмин-эркин юролмасди. Тўғри, баъзи пайтларда чегара бузилиш ҳоллари бўлиб турарди. Бундай пайтда Пахмоқ ғазаби қанчалик жўшмасин, тартиббузар айиқнинг кўзига кўринмасликка уринарди. Негаки, унинг ожизтоблигини кўрган айиқ биринчи галдаёқ уни ҳайдаб ёки маҳв этиб, ерига эга чиқиб олиши мумкин эди-да. Уларни мавҳумлик тутиб турарди, холос. Бу бегона ҳудудда қандай айиқ яшашлигини билмаганликлари учун ҳам Пахмоқнинг ерида ортиқча ўралашмай, қандай келишган бўлса, шундайлигича секин ғойиб бўлишарди. Ҳатто ўзларидан бирор-бир белги қолдиришга ҳам тиришмасди. Ер эгасининг белгиси манаман деб турган жойда белги қолдиришга камдан-кам айиқ журъат этади. Ва яна шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Пахмоқ муштдай боши билан анчагина шум эди. Белгини бўй-бастига меслаб эмас, имкони борича

юқорироққа қўярди. Унинг учун буни ҳеч қийин жойи йўқ эди. Дарахтга тирмашиб чиқарди-да, керакли жойга, бошқа айиқлар каби елкасини эмас, ўмганини обдон ишқаларди. Бу хил шумликни у ўз ҳудудидаги бошқа жониворларнинг сон-саноқсиз «сўзлашув устун»ларидан ўрганган эди. Пахмоқ қўидаги белгиларни писанд қилмаганидек, юқоридаги белгиларга жиндек ҳайиқиброқ қарарди. Юқоридаги белгилар бўрига ўхшаш йирикроқ жониворларга тегишли бўларди. Белги қанчалик юқори бўлса, эгаси шунчалик маҳобатли тасаввур уйғотишини норасталигидаёқ фаҳмлаб етганди. Шумлигининг боиси мана шунда эди.

Умуман олганда, Пахмоқ онасидан деярли ҳеч нарса ўрганмай қолганди. Яшаш учун зарур бўлмиш барча тажрибаларни туртиниб-суртиниб, ўзи ўзлаштириб бормоқда эди. «Сўзлашув устун»ларидан шумликни ўргангандек, кўзидан кўра кўпроқ димоғига ишонмоқ лозимлигини ва бунинг учун елга ошна тутинмоқ кераклигини бир-икки аччиқ воқеадан сўнг ўзлаштирганди.

«Сўзлашув устун»ига келсак, жониворларнинг ахборот улашуви азалдан мавжуд. Сиз оддий, хонаки итларни ҳеч кузатганмисиз? Агар кузатган бўлсангиз, улар кўпроқ диккайган нарсалар, дейлик, дарахт, бута, ҳатто ерга қоқилган қоziқ атрофида ўралашиб, искаланади ва ўша нарсанинг сиртига ёзилиб кетишади. Искаланмиш орқали бу ерга нималар келиб кетганини аниқласа, ёзилиш билан ўзи келиб кетганидан огоҳ этади, яъни белги қўяди. Белгини жониворлар турли усулда қўяди: бири ёзилади, бири сўлагини суркаб кетади. Жониворлар белги қўйишни бировдан ўрганмайди, бу нарса уларнинг табиатида бор, фақат сал қувроқлари буни ўз фойдасига нисбатан тузукроқ усулда қўллаш олади. Пахмоқ ана шундай жониворлар жумласидан эди. Бошқа жониворларнинг назарида ҳайбатли тасаввур уйғотиш учун белгисини юқорилайтиб қўяди.

У бу шумликни ҳудудининг кун ботиш қисмида ўша улкан айиқ билан учрашмасдан анча бурун ўзлаштириб олганди. Бу пайтда ҳамжинсларига нисбатан кўнглида зигирча адовати йўқ эди. Шунчаки хавфсиз сираш мавжуд эди. Ушбу воқеадан кейин ўзга айиқлардан бутунлай юрак олдириб қўйди. Иложи борица улардан йироқроқ юришга ҳаракат қилди. Бу йил

баҳорда ўша айиқ ҳудудининг ғарбий қисмида тен-тинганда, ер эгаси сифатида ғазабдан титраса титрадики, лекин яқинига йўлаёлмади. Уни ҳайдаб сололмади. Ҳайтовур, бегона айиқ кўп ўралашмай, яна ўз ерига қайтиб кетди. Пахмоқ забардаст бу улкан махлуқнинг қўланса ҳидини яхшилаб эслаб қолди.

Аммо кечаги учрашув кўнглида бутунлай ўзга таассурот уйғотди. Ҳали ҳеч сезмаган янги туйғуларни юзага қалқитди. Буни қарангки, ҳаётида илк бор бегона айиқ ундан питирлаб қочди. Иккинчидан эса, унинг турқ-тароватида ҳеч бир тажавузкорлик пайқамади. Ҳайиқиш, фақат ҳайиқиш. Бу ҳайиқиш унда голиблик ва ўзига ишонч ҳиссини уйғотган бўлса, нозли ва маъюстоброқ термулишлари кўнглини ийдирди. Энг муҳими, Пахмоқ ундан юракка қутқу солувчи эркак айиқ ҳидини эмас, урғочи айиқларга хос майинтоброқ ҳидни илғади. Бундан негадир андак қони жўшди. Бориб у билан искалангиси келди. Бироқ бегона айиқ бунга изн бермади. Бекинган жойидан чиқмади.

Агар муҳаббат оғи — баҳор пайти бўлганида, улар ортиқча хавфсирашиб ўтирмай осонгина топишишлари мумкин эди. Бироқ муҳаббат ойигача олдинда ҳали бир қиш бор эди. Кўнгилда ошиқлик ҳиссини қўзғовчи баҳоргача яшашлари, яшаганда ҳам табиатнинг азалий қонун-қондасига бўйсунган ҳолда, турли хавф-хатардан жонини омон сақлаган ҳолда, ҳозир эса тахминан икки ойча давом этадиган қиш уйқусига тайёрланиб кириш учун қорин ғамида куйманиб яшашлари керак эди. Уйқудан кейинги юмушлари ҳам сероб эди. Оч қоринга муҳаббат ёқармиди дегандай, емиш қидириб пастга эниш ва қор тагидан тишга босгулик нарса қидириб топишнинг ўзи бўлмайди. Қачонки ҳаводан қишнинг заҳри ариб, кун ботишдан илиқроқ шабада эсиб, қонлари кўпирмагунча ўз ҳолича яшашлари даркор эди. Тоғ жониворларининг ҳар бир куни кутилмаган турли тафсилотларга тўла эканлигини ҳисобга олинадиган бўлса, муҳаббат ойигача ҳали олдинда бутун бошли бир умр ястаниб ётарди. Шунингчун, Пахмоқнинг ҳозирги интилишлари муҳаббатга дахлдор эмасди. Уни қизиқтирган нарса урғочи айиқнинг андак маъюстоб боқишлари-ю ювошлиги, ёлғизликнинг зоҳиран сокин, ботинан оғир исканжаси эди. Бунинг устига, Пахмоқ балоғат ёшига етган эди. Одатда, айиқлар уч, гоҳида тўрт яшарлигида балоғатга етади.

Лекин буни кўкламгача ўзлари сезмайди. Муҳаббат фаслида эса бирдан қонлари кўпириб, ҳамжинс қидириб қолишади. Айиқлар оиласи мана шу тарзда дунёга келади. Агар ўлим айирмаса, уларнинг бирлиги умрларининг охиригача давом этади. Ўз навбатида, Пахмоқнинг тажовузкорликдан ҳоли феъли, бир қадар мўминлиги урғочи айиқнинг эътиборини тортмай қолмаганиди. Фақат носинашталик ўртада катта бир ғов бўлиб турардики, бу тўсиқдан ҳатлашга иккиси ҳам дафъатан журъат этишолмаган эди.

Тунни чангалзордаги қулаган тоғтеракнинг тагида ўтказган Пахмоқ ярим кечага бориб оёғида яна кучли оғриқ сезди. Фингшиб оёғини яларкан, негадир ўша бегона айиқни қўмсади. Иссиқ, ёпишқоқ тили билан ярадор оёғини ялаб-юлқашини истади. Бошини унинг пинжига суқиб ором олишни хоҳлади. Тинимсиз азоб бераётган дард унда илгари ҳеч юз бермаган хоҳиш ва истакларни туғдирмоқда эди. Айниқса, бегона айиқнинг чангалзорга етиб-етмай алланечук гинали мўлтираб тикилиши кўз ўнгидан кетмай қолганиди. Бу боқишда на у кутган ва кўниккан тажовуз, на адоват бор эди. Бунда нимадир ваъда берувчи гинадан ўзга нарса йўқ эди. Айни шу нарса Пахмоқни ўзига ром этиб, кўнглида меҳрга хоҳиш уйғотганиди.

Ўзга жониворларнинг бир-бирига нисбатан меҳрибонликларини Пахмоқ кўп кузатган. Ўнг қулогини милтиқ ўқи чирт узиб юборган кар тулкига урғочи тулки томонидан кўрсатилган ғамхўрликни гувоҳи бўлган эди у. Ушанда малларанг чиройли тулки ўз жуфтининг ярасини соатлаб ялаб-юлқиган, айланиб-ўргилганиди. Ушанда у бу қадар меҳр-оқибатдан жуда ҳайратланган, сўнг негадир ғаши келиб, уларни ҳайдаб солганиди. Энди эса ўшандай ҳолатни ўзи истамоқда эди.

Тонгда у ўша истак оғушида ташқарига интилди. Ёш новдаларни босиб-янчиб яланг ерга чиқаркан, намчил тумшуғини кўкка чўзиб бир майдон ҳид олди. Сон-саноксиз ҳидлар орасидан емиш ҳидини тез илғади. Аммо бу гал ҳидга эргашмади. Ички бир хоҳишга бўйсуниб, Чуқуркамар юқорисидаги дўланазорни қора тортиб, йўлга тушди. Назарида, кечаги айиқни бугун ҳам ўша ерда учратадигандек эди.

У оғриётган оёғини авайлаб босиб, бирор соатлар йўл босгандан сўнг бирдан титраб кетди. Тумшуғини

қимирлатиб, ҳавони кетма-кет искади. Адашмабди. Турли ҳидлар орасидан ғанимининг иси яққол сезилиб турарди. Бу бало қаердан келиб қолди, деган ҳадикда атрофга олазарак назар солди. Кўрди. Панжи саёқ пастда, сой ёқалаб ошиқмай келарди.

Пахмоқ мушкул аҳволда қолганди. Ортга қочай деса, наридаги арчазор анча олисда, ўртада кафтдек яланглик ястаниб ётарди. Ялангликка чиқиш ўлим дегани эди. Ўнг ёндаги қуюқ арчазор узра баланд қоя қад ростлаган, шунингдек, чап ёндан ҳам умид йўқ — қиялик тўғри сойга олиб тушади. Ҳар икки ҳолатда ҳам ғаними уни дарров илғайди. Бир муддат каловлашдан сўнг, у илк бор қочмай, секин ўнг ёндаги арчазорга биқинди. Ер бағирлаб ўсган арча шохлари орасига яшириниб, бутун вужуди кўзга айланганча ғанимини кузата бошлади.

Бу орада Панжи саёқ сой ёқасидаги товатош ёнида тўхтади. Елкасидаги милтиғини тошга суяб қўйиб, ошиқмай сувга энди. Чўккалади. Ҳовучида сув олиб ичди. Кейин кўзларини қисиб, тевааракка диққат билан назар солди. Агар табиат инсонга жониворлардек ҳид билиш қобилиятини берганида, турган гап, у Пахмоқни аллақачон пайқаган бўларди. Аммо у ҳозир атрофга маҳлиё эди. Эрталабки қуёш нуридан фусункор тус олган тоғу тошлар бир лаҳзага бўлса-да, диққатини ўғирлаган эди. Панжи саёқ, кўзи атрофда, оёқларини узатиб ўтирди. Ҳадемай тотли ҳидлар қаторига арзон-баҳо сигаретанинг қўланса ҳиди қўшилди.

Пахмоқ бекинган жойдан у бемалол кўриниб турарди. У биринчи бор инсонни милтиқдан ҳоли кўрди. Юрагига ҳамиша қўрқув солиб келган яроғ инсондан уч-тўрт одим нарида бамисоли калтакдай беозоргина суяғлиқ турарди. Инсон деганлари усиз ҳеч нарса эмаслиги, унда на ўткир тирноқлар, на даҳшатли тишлар борлигини, гар яроғи бўлмаса, уни бемалол маҳв этиш мумкинлигини у дафъатан пайқади. Пайқашибаробар вужудини ҳануз титроққа солаётган қўрқув ҳисси хийла чекиниб, ўрнини қизиқиш эгаллади. Негаки, шу дамгача у инсонни яроғ билан яхлит тасаввур этарди-да, энди эса уларни бир-биридан ҳоли кўриб турарди. Кўз ўнгидаги бу хил манзарадан таажжубга тушган Пахмоқ бошини у ён-бу ён қийшайтириб, ғанимини обдан кузатди. Бора-бора вужудидан титроқ бутунлай ариди.

Бир пайт Панжи саёқ илдам ўрнидан кўзғалиб, милтиғини қўлига олди. Пахмоқнинг кўзига у яна даҳшатли тус олди. Шўрликнинг танига тағин титроқ ора-лаб, ерга баттар қапишди. Бахтига Панжи саёқ унинг рўпарасидан эмас, сал қуйи юриб, яланглик қаршисидан юқорига кўтарилди. Бир оздан сўнг тошлар устидан энгил-енгил сакраб наридаги арчазорда кўздан йўқолди. Аммо Пахмоқ биқинган жойидан чиқар-чиқмас, Панжи саёқ тўсатдан яна яланглик четида пайдо бўлди. Милтиғини ўнгай тутганча чор-атрофга аланг-жалаг қарай бошлади. У Пахмоқнинг яқиндагина ташлаган тезагига дуч келган ва уни шу атрофда эканини пайқаб қолганди.

Аллақачон жойидан жилишга улгурган Пахмоқ оёғи остидаги қуриган шохни бехос босиб, ўзини билдириб қўйди. Панжи саёқ у томон илдам югуриб кела бошлади. Ортиқ биқинишдан фойда йўқлигини фаҳмлаган Пахмоқ ошиғич пастга эниб, сой бўйлаб қочишга тушди. Бирпасда ғанимини жуда орта қолдириб кетди. Аммо ғанимининг ғоят чидамли ва саботли эканини у яхши биларди. Билгани учун ҳам уни чалғитишга уринди. Сой ёқалаб бир оз юрди-да, сўнг қарши бетдаги арчазорга шўнғиди. Ундан ўтиб, тағин Чуқуркамарга олиб борадиган сўқмоққа тушиб олди.

Пахмоқнинг бу ҳаракатини дийдорлашув йўлидаги собитлик деб бўлмасди. Шу тобда Чуқуркамар томонларга улоқишдан бўлак иложи ҳам йўқ эди. Кўзига энг бехавотир жой ўша ёқ бўлиб кўринди. Ғанимидан илгарилаб кетдим, деган умидда йўлнинг бу ёғига унчалик ошиқмади.

У Чуқуркамарга яқинлашганда, қуёш анча кўтарилиб, ҳаво исий бошлаганди. Чуқуркамарга кираверишдаги ўнг қўл сўқмоқ бошига етганда бир муддат нафас ростлади. Қоп-қора тумшуғини олдинга чўзиб, ҳид олди. Илк сезгани кўл ҳидига қоришиқ арча ҳиди бўлди. Сўнгра ўлакса ҳидини илғади. Қаттиқ пишқириб, шабадага юз тутди-да, тағин искаланди. Бу сафар узоқдаги дўлана ҳидини пайқади. Оғзи сув очиб, тамшанди. Узун тили билан тумшуғини ялади. Кейин юмшоқ панжаларини ерга шарпасиз босиб, сўқмоқдан юқорига ўрлади. Тепага кўтарилган сайин ўлакса ҳиди баттар анқий бошлади. У тумшуғини кўкка чўзиб, бот искаланди. Ўлакса ҳиди бу сафар жуда яқиндан келди. У чапга кўз ташлаб, каттакон арча ортидаги яланг-

ликда ўлакса талашаётган қора қузғунларни кўрди. Пишқириб яна юқориларкан, дўланазорга кирмай, сўлга бурилди. Салдан кейин қўшни ҳудуд чегарасига етди. У ерга чўнқайиб, қўшни томонга диққат билан кўз ташлади. Бир оздан сўнг, аста изига қайтиб, дўланазорга кирди. Мева териб ейишга киришди. Оғзи емишга етгач, бегона айиқ уни ортиқ қизиқтирмай қўйди. Кўзи фақат меваларни кўрарди. Кўп ўтмай қалин қор кўрпаси остида қолиб кетадиган мазали меваларга ичи ачигандай, айиқларга хос очкўзлик билан кавшанарди.

Нафси тўла қонгач, у четга чиқди. Ётоқ истаб те-варакка аланглади. Қорни тўйса, дангасалиги тутиб қоларди. Шу боис, ётиб ором олмоқ ниятида қора харсангни кўзлаб олға юраркан, шу пайт беқарор ел унинг димоғига кечаги айиқнинг таниш ҳидини олиб келди. У бу ҳидни базўр илғади. Илғаши баробар кўнгилида эрталабки ҳис қайта бош кўтарди. Қизиқсиниб, ҳидга қарши юрди. Кўп ўтмай қўшни ҳудуд сарҳадидаги харсангтош ёнига етди. Дайдди ел бу сафар дара-нидан эса бошлади. Қадрдон ҳидни йўқотган Пахмоқ ерга чўнқайиб ўтираркан, бирдан титраб кетди. Шаба-да димоғига ғанимининг исини олиб келганди. У ишон-қирамай, аввал бошини ўгирди, сўнг бутун гавдаси билан бурлиб, ҳавони қайта-қайта ҳидлади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. Ҳавода юракка қутқу солув-чи ҳид барала сезилиб турарди. У букри арча томон ошиқди-да, қуйинга мўралади. Бир қарашда тоғу тошда тирик жонни пайқаш қийин. Албатта, бу инсон учун. Аммо айиқ зоти бир кўз ташлашдаёқ жуда кўп нар-сани илғайди.

Шунингдек, Пахмоқ ҳам дара тубида бармоқдек бўлиб келаётган ғанимини узоқданоқ кўрди. Бошда енгил ғингшиди, сўнг норозиланиб оҳиста ўкирди. Қо-чишга унчалик ошиқмади. Негаки, ғанимининг қайси томонга юриши ҳали номаълум эди. Чуқуркамарга етмай чапга бурлиб, водий тарафга юриши ҳам мум-кин эди. Шунингдек, ўннга қайрилиб, боя ўзи ўрлаган сўқмоқ орқали юриб, нақ қаршисидан ҳам чиқиш мум-кин эди. Агар шундай ҳол юз бергудек бўлса, у дўла-назор ёқалаб ўтиб, мулкининг жанубий қисми бўйлаб юришни мўлжаллади. Шунда унинг диққатини қуйида-ги нимадир пойлаб турган тулки тортди. Тулкининг ўликдай қотиб туриши қизиқ туюлиб, бошини бир ён қийшайтирганча уни кузата бошлади. Бир муддатдан

сўнг четдаги арчазор шитирлаб, у ердан кулранг қуён отилиб чиқди. Уни бошқа бир тулки таъқиб этиб келарди. Таъқибчи тулки ўлжасини пистирмада ётган тулки томон қувиб келарди. Шўрлик қуён сакраб-сакраб қочаркан, навбатдаги сакрашида шап этиб, пистирмадаги тулкининг чангалига тушди. Икки тулки ҳаш-паш дегунча уни бир ёқлик қилди-қўйди. Пахмоқ кўлда бу хил манзараларни кўп кузатган, аммо буни-сига айрича эътибор қаратди. Орада тобора яқинлашиб келаётган ғанимига кўз солиб қўйишни ҳам унутмади.

Тоғ ели тоғ табиатидек жуда беқарор бўлади. Салдан сўнг муздек шабада қўшни ҳудуд томондан эса бошлади ва узоқ-узоқлардан ўша бегона айиқ ҳидини олиб келди. Энди жилмоқ ниятида турган Пахмоқ бу ердан яна сергакланди. Ортига ўгирилди. Ўгирилаётиб, ғаними томонга яна кўз ташлаб қўйди. Бу пайтда Панжи саёқ водийга олиб чиқадиган сўқмоқдан ўтганди. Сўнгги умиди пучга чиққанини сезган Пахмоқ икки ўт ўртасида қолди. Секин жилиб қолай деса, қидиргани шу атрофда юрибди. Уни жуда-жуда кўргиси келаяпти. Қочмай деса, ғаними бу томонга олиб чиқадиган сўқмоққа тобора яқинлашмоқда... Начора, жон ширин. У дўланазор ёқалаб ўтиб, жанубий тизмаларни қоралаб йўлга тушди. Ҳудудининг бу қисмини унчалик хуш кўрмасди. Яланг яланғоч қоялардан иборат бу тизмалар жуда кўримсиз жойлар эди.

У яланғоч тизмалар бўйлаб бориб, Эгридара марказига тушмоқни мўлжаллади.

Тизмалар оралиғидаги илон изи, энсиз сўқмоқлар, қиррадор тошларга тўла эди. Сал эҳтиётсизлик қилинса, оёқни синдириб олиш ҳеч гап эмасди. Шунингчун ҳам овчилар бу ерни «оёқсиндирир» деб атайдилар. Шу боис, айиқ зоти тугул, бошқа жониворлар ҳам кўп боравермайди бу масканга.

Пахмоқ дастлабки тош устига оёқ қўяркан, ярадор оёғига янада кучлироқ оғриқ кирганини сезди. Фингшиди. Фингшиганча кузги офтоб нурида сўник тус олган яланғоч тизмаларга маъюс термулди. Тизмалар ора-лаб қочнишдан маъни йўқлигини англаб, гарангсиб, бот фингшиди. У каловланиб, чор-атрофга жовдираркан, кўзи сал наридаги қўзиқоринсимон чоғроқ харсангга тушди. Ва беихтиёр ўша томонга жилди. Харсанг атрофида бир оз тентинди-да, бояги тулкига тақлид қилиб, унинг

пойига чўкди. Кейин қомати-
ни чўзиб, яхшилаб биқиниб
олди. Эрталаб арчазорда қил-
ган қилиғидан сўнг, биқиниш-
да гап кўплигини фавқулод-
да фаҳмлаб етганди.

У вақтида биқинган экан.
Орадан кўп ўтмай дўнгда
Панжи саёқ пайдо бўлди.
Дўнгдан туриб, кафти манг-
лайида, атрофни узоқ ва синч-
ков кузатди. Ўзича Пахмоқ
юриши мумкин бўлган ерлар-
ни тусмоллади. Яланғоч тиз-
малар томонга айқнинг ўт-
магани аниқ. Ўтса, узоқдан
яққол кўзга ташланарди.
Унинг эътиборини ўнг томон-
га чўзилган энсиз сўқмоқ
тортди. Сўқмоқ Пахмоқ би-
қинган харсанг ёнидан ўтиб,
дара лабидаги арчазорга син-
гиб кетганди. Бу сўқмоқ дара
бўйлаб бориб, бир ярим ча-
қиримдан сўнг қуйига энар-
ди. Панжи саёқ Пахмоқни
арчазорда деб гумон қилди.
Бирпас ўйловдан сўнг сўқмоқ-
қа тушди. Ошиқиброқ, шунинг-
дек, хиёл иккиланиброқ юрди.

Қадам товушлари яқин-
лашган сайин Пахмоқнинг
жони товонига туша борди.
Кўп ўтмай димоғига қўланса
тер ҳиди урилди. Бир хаёли
ура қочиб қолмоқчи ҳам бўл-
ди. Ҳартугул ўзини босиб,
харсангга баттар қапишди.
Унгача ғаними жуда яқин
келиб қолганди. Ана у май-
да тошларга сирғала-сир-
ғала харсанг ёнидан ўта бош-
лади. Салдан сўнг чанг

босган этиги; кейин ўзи кўринди. Пахмоқ унинг ортидан қараб қоларкан ажиб бир ҳолдан ҳайрон бўлди. Ганими, қўлидаги милтиғини демаса, ушоққина нарса экан. Бир сакрашда ортидан етиб, осонгина ерпарчин қилса бўларкан. Ҳайронлиги истакка алмашиниб, у ҳатто бир қўзғалиб ҳам олди. Аммо журъати етмади.

Бунгача Панжи саёқ анча узоқлашиб улгурганди. Арчазорга етиб, теваракка синчковлик билан назар солди. У ерда жон шарпасини сезмагач, арчазор ёқалаб дўнгликка қайтди. Салдан сўнг дўнглик ортида кўздан йўқолди.

Остидаги тошни ҳўллаб қўйган Пахмоқ ниҳоят ўрнидан қўзғалди. Бегона айиқни истаб, дўнглик сарни юришни ҳатто хаёлига келтирмади. Оқсоқланганча арчазорга сингган сўқмоққа тушди-да, Эгридара марказини қоралаб олға жилди.

* * *

Бу фикр Панжи саёқнинг бошига фавқулодда келди.

Бу пайтда у Эгридарага кираверишдаги Ялангтепага етган. Ёлғизоёқ сўқмоқдан оҳиста юқорига ўрлаётган эди. Ушбу фикр хаёлига келиши билан таққа тўхтади. Кўз ўнгидан Самад дўстининг уйида кўрган айиқ териси ўтди. Терини бор бўйича тасавурида тўлатўкис гавдалантираркан, дуч келган тошга чўкди-да, тоғ бошидан пирпираб чиқиб келаётган қуёшга мамнун боқди. Қуёшдан андоза олгандек, юзи табассумдан ёришиб кетди: «Бирдан сўрамайман,—деб ўйлади.— Бирдан сўрасам бермайди. Озгина ичгандан сўнг сўрайман. Ичса жониниям аямайди. Ичмаса хасниям бермайди. Жўра, сени тўйга айтгани келдим, дейман, Қиз томон айиқ терисини сўратибди дейман. У менга, ўзинг овчи бўла туриб, тери сўрашга уялмайсанми, дейди. Мен эса уни мақтайман. Тоза мақтаганимдан сўнг тери тугул юрагини суғуриб беради у. Тавба, нега илгарироқ шу нарса хаёлимга келмади, а? Пахмоқнинг кетидан қувгунча Самадникига бормайманми. Уйингдаги анову терини менга бер, ўртоқ демайманми.»

У елкасидан тоғ ағдарилганини ҳис этиб, ўтирган жойида атрофга мағрур боқди. Дўстининг уйига олиб борадиган яқин йўлни кўзи билан чамалади. Эгридара юқориси билан юриб Оқсувга, Оқсувдан эса чапга қайрилса йўли анча қисқаришини ўйлади. Аммо овчи-

нийнги қисмати қурсин, қўлингда яроғинг турса, овнинг хуружи тутмай қўймайди. Кўзи Эгридарага кираверишдаги қоялар оралиғига тушгач, овнинг хуружи тутиб, тағин фикридан қайтди: «Дара ичи билан юраман,—деб ўйлади.—Пахмоқ учраса — бахтим, шартта тинчитаман. Учрамаса, Самад жўрамнинг уйидаги терини опқайтаман. Тери райондаги анову начальниқка, хотин эса бизга. Хотинди тўшга босайлик, у ёғи кейин бир гап бўлар. Лекин ортиқ имилласак, чатоқ бўладиганга ўхшайди. Пастқишлоқлик Мели тумшуқ унга одам қўймоқчи эмиш. Отни қамчиламасак қўлни бурунга тиқиб қолаверишимиз ҳеч гап эмас. Бугун, агар учраса, ё Пахмоқни тинчитаман, ё Самаднинг уйидаги терини опқайтаман. Лекин шу начальниқка қойил қомадим. Сасиқ пўстакнинг нимасига бунча қизиқади у? Ерга ташлаб қўярмиш. Ерга ташлашга эчкиникиям бўлавереди-ку, ахир. Фарқи нима? Майли, сўз бердикми, бажармай иложи йўқ энди. Бажармасак, эркак эмас экансан дейиши тайин. Бу гапдан кейин бош кўтариб, юрмоқ қийин. Аммо-лекин пулниям эркакча тўлайдиган. Бошқа биров у берган пулнинг чорак қисминиям бермасди. Бундай одамга ҳар қанча қилсанг арзийди. Қисқаси, бир амаллаб қутулиб олай, шундан, кейин каклик отиб, тулки отиб, тинчгина юрамыз. Муҳими, келинди қўлдан чиқармаслик. Бугун терини қўлга киритсак, эртан акамнинг қаватига ишга кирган бўламизда, келинди уйга совчиларни зинғиллатамыз, бу гал ишни битирмай қайтмаларинг, деймиз. Агар келин қўлдан кетса, бу дунё бизга ҳаром, деймиз. Тўйдан кейин Мели бурун билан бир гаплашиб қўямиз. Мен оғиз солган нарсага нега тумшуқ тиқиб эдинг деб, яхшилаб пўстагини қоқамиз. Жовлининг тўйида еган калтакларинг эсингдан чиқдими деб, бир галвирдан ўтказамиз. Қасди бор-да, атай қилаяпти. Бўлмасам, қар эмас, оғиз солганимизни эшитган. Юрган бир саёқ-да деб, ўзича писанд қилмаган чиқар ҳали? Шошма, ҳали сенга бир отўйин кўрсатмасамми? Лекин тезроқ отни қамчиламасак бўлмайди, йўғасам, энағар опқўйишдан ҳам тоймайди.»

Панжи саёқ чинакамига ташвишга тушиб қолганди. Агар бу қадар ташвишга тушмаганида, бу даражада ич-этини емаган, Самаднинг уйидаги тери дабдурустдан эсига тушмаган ва ҳали-ҳануз Пахмоқнинг изидан овора-ю сарсон юрган бўларди.

Аслида бугун тонгда, кечаги оврагарчиликдан дили қаттиқ хира тортиб, одатдагидек, Пахмоқнинг жонига қасд этмоқ ўйида уйдан чиққанди. Самаднинг уйига ўтиш хаёлида ҳам йўқ эди. Қишлоқдан чиқаётиб, қўйларини ёйиб қайтаётган акасига дуч келганди. Акаси уни ёмон хабар билан қаршилади, дедики, бугун овингни бир амалла-да, эртан ишга чиқ, пастқишлоқлик Мели тумшуқ одам қўймоқчи эмиш. Олдинги гурунда бу гап йўқ эди. Панжи саёқ акасига меровсираб боқди. Сўровга тили бормаса-да, акасининг жиддий нигоҳидан, Мели тумшуқ ўзи танлаган аёлга оғиз солмоқчи эканини англади. Аввалига бадани жунжикиб, тиззаларидан мадор кетди. Кейин вужуди ғазабдан титраб, кўзларига қон қуйилди. Ўлдираман уни, деди. Ўлдираманинг нимаси, деди акаси унинг нодонлигидан ранжиб, жувон ҳали сенга товин эмас, боши очиқ аёлга ит ҳам, бит ҳам оғиз солади-да. Йўқ, у меники, деди Панжи саёқ ўжарлик билан, фақат меники. Ака деди, агар у сеники бўлса, бугун айиғингни тинчит-да, эртан қаватимга чиқ, индинга совчиларни қайта юборамиз, лекин билиб қўй, ишнинг бошини тутганлигинг ҳақидаги хабар совчилардан олдинроқ етиб боради...

Панжи саёқ шу ўтирганча туришга ошиқмади. Қуёш нури хуш ёқаётгандек, масрур бир ҳолатда ялпайиб ўтираверди. Нафсиламрини айтганда, унинг шошадиган жойи йўқ эди. Тери нақд. Шошиб қаёққа ҳам боради. Зора Пахмоқ учраб қолса, деган умидда дара ичи билан юрилса-да, дўстининг уйига тушга қолмай етиб боради.

У ошиқмай чўнтагидан сигарет олди. Мириқиб тутатди. Узоқ-яқиндан эшитилаётган каклик овозига қулоқ тутиб, маъносиз илжайди. Кейин хаёли яна Пахмоққа кетди. Ўзи мўмингина деб ўйлаган жониворнинг бу қадар тутқич бермас чиқиб қолганини ўйлади. Кеча кун бўйи бекорга санғиганидан таассуфланди.

Кеча тонгда Самаднинг уйдан чиқаётганида Пахмоқни учратишига аниқ ишонганди. Қидирувни Чуқуркамардан бошлаганди. Бекорга бу ерга бош суқмаганди. Биладики, Пахмоқ ярадор. Ярадор жониворлар Иссиқбулоқ кўлида кўп ўралашади. У буни кўп кузатган. Ҳатто ўзи ҳам ўтган йили лат еган оёғини шу кўлда даволаган. Булоқ суви бир оз сассиқ бўлгани

билан, жуда хушдаво, җанингни ғубордан тозалайди.

У кўл атрофини синчиклаб кўздан кечираркан, Пахмоқни уч-тўрт кун бурун келиб-кетганини пайқади. Демак, у ўзидан кейин борибди. Нафрати белгиси сифатида этик изларидан бирига бошлаб тезаклаб кетибди. Панжи саёқ унинг бу қилиғидан хохолаб кулди. Кула-кула дара ичи бўйлаб юрди. Йўл-йўлакай қўйган қопқонларини кўздан кечириб борди. Чамаси икки соатлардан сўнг сой бўйига тушиб, бир муддат нафас роеглади. Сигарет тутатиб, атрофни кўп ва хўп томоша қилган бўлди. Сой икки юз одимлардан кейин ўнг ёндаги тик қоя тубини ялаб ўтарди. Йўлни давом эттирмоқ учун сой кечиб нариги қирғоққа ўтиш лозим эди. Нариги бетдаги энсиз сўқмоқ сойга энган нишаблик тепасидан ўтарди. Сўқмоқдан юқоридаги қиялик қуюқ арчазор эди. Арчазор тик қояга бориб туташганди. У ўтирган жойдан сўқмоқ кесиб ўтган тошлоқ яланглик ва унинг ортидаги арчазор бемалол кўзга ташланиб турарди. Умуман олганда дара ичида бундай арчазорлар ниҳоятда сероб эди.

Панжи саёқ кетма-кет икки сигарет чеккач, қўлига милтиғини олди-да, сой ёқалаб сал юрди. Ўтиш мумкин бўлган жой қояга яқинроқ эди. У тошлар устидан сакраб нариги қирғоққа ўтди. Нишабликдан юқорилаб тошлоқ ялангликка чиқди. Арчазорга яқинлашганда, одатига кўра, милтиғини ўнғайроқ тутди. Арчазорга кириб, у янги тезакка дуч келди. Тезак жуда янги, ундан билинар-билинемас ҳовур таралиб турарди. Демак, Пахмоқ шу яқин ўртада. Аммо қайси томонга кетган? У ердаги қуриган хасларга, негадир арча шохларига эътибор берди. Хаслар ҳозир ўзи келган томонга эгилганди. У милтиғини қия тутганча, ялангликка отилиб чиқди. Табиий, ялангликда зор кўринмас, қоя тагидаги арчазордан бирор сас қулоққа чалинмасди. У атрофга аланг-жалаң қараб турганида, арчазорда нимадир қирс этди. Панжи саёқ буни Пахмоқ эканлигини дарров фаҳмлади. Бироқ айиқ оқсоқ бўлса-да, жуда эпчил экан, уни бирпасда ортда қолдириб кетди. Панжи саёқ уни қоралаб изидан тушди.

Ўша кунни Панжи саёқ уни Чуқуркамар юқорисидан қидирди, кейин водийга ўтди. Қайтишда яна Эғридара бўйлаб юрди. Оқсув атрофларини ҳам бир сира кўздан кечирди. Аммо Пахмоқ ерга киргандай бутунлай ғойиб бўлганди.

Омадсизликдан Панжи саёқнинг ёмон қаҳри келди. Пахмоқни «чўлоқ» деб сўкди, «маймоқ» деб сўкди, «илойи пўстак бўлгур» деб сўкди, қўлимга тушсанг, ундоқ қиламан, бундоқ қиламан деб роса қаҳру газабини сочди. Кейин эса, одатдагидек, бирпасда тинчланиб, ошиқмай уйига жўнади. Ярим тунда уйига қайтаркан, ечинмаёқ қотиб қолди. Бугун тонгда яна йўлга чиқиб, акасидан юқоридаги шумхабарни эшитди.

Агар бу шумхабарни уч-тўрт кун бурун эшитганда, унчалик парво қилмаган бўларди, жуда нари борса, югурганники эмас, буюрганники, буниси бўлмаса, уни си-да, деб қўя қоларди. Бироқ булоқ бошидаги «нон» воқеасидан сўнг бундай деб бўлмасди. Уша кундан буён Панжи саёқ, чин маънода, ошиқ эди. Ҳаётида илк бор ошиқлик ҳиссини татимоқда эди. Унинг алангали кучини сезмоқда эди. Шу боис, Мели тумшукдан қаттиқ ранжиди, кўнглида унга нисбатан ададсиз адоват кўзгалди. Лабзга сира тўғри келмаса-да, Самад дўстининг уйдаги терини олиб келишга қарор қилди. Жувондан айрилиб қолиш жуда оғирлигини англагани сайин қарори қатъийлаша борди.

Лекин бу қарори Эгридара бўйлаб юришга тўсқинлик қилолмади. Пахмоқ учраса — бахтим, учрамаса — отасининг гўрига, жўрамнинг уйдаги терини орқалаб қайтаман, дея секин ўрнидан туриб, бамайлихотир йўлга тушди. Теридан кўнгли тўқ туфайли, аввалгидек ҳушёр юрмади. Фақат тоғбегига рўбарў келиб қолмаслик ташвишида бўлди. Ҳар эсига тушганида, гудраниб, уни сўкиб борди.

Унинг тоғбеги билан сира сози чиқмасди. Иккаласи гўё ит-мушук. Бироқ Панжи саёқ анойилардан эмас, у билан ади-бади айтишиб ўтиришдан кўра, кўзига кўринмай қўя қолишни маъқул кўради. Тоғбеги уни кўп пойлаган, аммо бирон марта ноқонуний иш устида қўлда туширолмаган. Тўй-маъракаларда учрашиб қолишса, тоғбеги адоватини очиқ билдиради.

— Бирор кун боплаб қўлга туширарим бор сани,— дейди бошқалар эшитмайдиган бир тарзда.— Ушанда қонун йўли билан яхшилаб таъзирингни бериб қўяман!

Панжи саёқ анқовсирайди.

— Мусичадай беозор, безиён одамга буйтиб зуғум қилишингиз нимаси, ака,— дейди кўзларини пирпира-тиб.— Айбимиз, товди яхши кўриш бўса, ана, эртадан бошлаб чиқмадик товингизга.

У меровсираган сайин тоғбегининг жони ҳалқумига келади.

— Милтиқни бер, милтиқни,— дейди ғазабини ба- зўр жиловлаб.

Панжи саёқ баттар меровсирайди. Чеккасини қирт- қирт қашиб, қаншари остидан унга қарайди.

— Милтиқ уйда-ку, ака,— дейди, милтиқ шу тобда қўлида эмаслигидан ичи ачигандай.

— Олкеб бер!— дейди тоғбеги гижиниб,— Бўлма- сам, участкавойни бошлаб бораман-да, ўзим тортиб оламан!

— Ҳақингиз йўқ-да, ака,— Панжи саёқ ошкора эр- маклаб кулади. Биз ким — овчилар жамиятининг аъзо- симиз. Милтиқ сақлашга ҳуқуқи бор одамларданмиз. Давлатга ҳар йили план берамиз. Давлатнинг ўзи, Бер- диёров Панжининг яроғ сақлашга ҳақи бор, деган до- кумент бериб қўйган. Нима, сиз давлатданам зўрми- сиз? Ё документдан ҳам кучингиз кўпми?

Тоғбегининг кўзларига қон қуйилади. Қўлидан кел- са-ю, ерга қоziқ қилиб қоқиб юборгудек бир важоҳат- да тикилади унга.

— Уша документни зиён-безиён жониворларни қир- гин деб бермаган-ку, ахир,— дейди сўнг чийиллаб.

— Олдин тутинг, кейин гапиринг,— дейди Панжи саёқ сиртига сув юқтирмай.— Мусичага озор бермай- диган одмман мен. Тухмат қилганингиз учун ўзим уйингизга участкавойни бошлаб бораман.

Тоғбеги уни бирон марта тутмаган, ўйланқираб қо- лади. Лекин бўш келишни хаёлига келтирмайди.

— Қопқонлар кимники?— дейди ғазаби баттар авж- ланиб,— Қўриқхонага қопқон қўйиш ман этилганини билмайсанми, нима?! Тунов кун Қизил бурундаги қоп- қонингга кийик тушиб қопти. Яхшиям бориб қолганим, йўқса, унияж жиғилдонингга урардинг!

— Ё тавба,— Панжи саёқ, бу не тухмат дегандай елка учиради.— Ахир қопқонга, Панжиники, деб ёзиб қўйилмаган-ку, ака. Нима қиласиз одамнинг ажинасини отлантириб!

Охир-оқибат, тоғбеги бу хил тортишишдан маъни йўқлигини англаб, паст тушади, худбегинг нимаси кўп, кунни кўп, дейди таҳдидли оҳангда, бирор кун қўлимга гушарсан ахир, ўшанда ийиғингни чиқараман сен бо- лани!

Тоғбеги ҳануз унинг «ийиғинни чиқариш» умидида

юради. У эса, сира тутқич бермайди. Тоғбегининг шар-пасини сезиши билан биқиниб олади. Фақат қопқонларига жуда ичи ачийди. Тоғбеги анчагина қопқонларини йўқотиб юборган. Шунингчун, Панжи саёқ доим унинг ортидан сўкиб юради. Олдида эса ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай илжайиб тураверади. У илжайгани сайин тоғбегининг жони чиқади. Аммо қўлга тушмаган ўғри, ўғри эмас дегандек, нима ҳам қила оларди, шўрлик.

Панжи саёқ теваракка лоқайд кўз ташлаб, ҳали у бетда, ҳали бу бетда ўзидан дарак бериб, тинимсиз сайраётган какликларга эътибор бермай борарди. Қай-тишда, дерди маст одамдай ўзича гулдираб, саккиз-тўққизингни унингни ўчираман-да, бугун бир шўрва осаман, ҳозирча эса сайраб турларинг, қушчаларим, ҳозир отсам, жўрамдан ортмайсанлар, каклик шўрвани мендан яхши кўради у.

У беғам бир алфозда Эгрідара белидаги чоғроқ йўлакка рўбарў бўлди. Бу ерда сўқмоқ кескин баландлашиб, тик қоя сиртидан ўтарди. Паст ҳам, тепалик ҳам гўё пичоқ билан кесилгандек, тик жарлик эди. Пастга қараган одамнинг боши айланарди. Қуйида пишқириб оқаётган сой юқоридан худди ариқчадек бўлиб кўри-нарди. Икки от бемалол сигарли бу йўлакнинг энг юқори қисмидан катта-кичик харсанглар оралаб ўтиларди. Харсанглардан сўнг яна нишаблик бошланарди. Нишаблик сой ёйилиб оқадиган, икки томони тик қоядан иборат хушманзара кенгликка олиб тушарди. Бир сўз билан айтганда, Эгрідара ўз номи билан Эгрідара эди. Бу ерда ноқулай сўқмоқлар ҳам, хушманзара кенгликлар ҳам истаганча топиларди.

Панжи саёқ елкасидан яроғини олди-да, подачи таёғини белига тирагандек, уни белига кўндаланг қўйиб, секин-аста баландлай бошлади. Йўл-йўлакай ярмигача намланган оғзидаги сигаретни пуфлаб пастга учириб юборди-да, оёғи остидан бир нима топадигандай, ерга боққанча йўлнинг танобини торта бошлади.

* * *

Айни шу пайтда Пахмоқ йўлак тепасидаги харсанглар орасида даҳшат ва қўрқувдан бамисоли баргдай титраб турарди.

У бу ерга Панжи саёқдан сал бурун етиб келган, хушманзара кенгликда ивирсиб юрган тоғбегига кўзи

тушиб, олға силжишга ботинолмай турганди. Тоғбеги кетар, деган умидда, зўр сабр ва бардош ила кутмоқда эди. Бунга сари тоғбеги ошиқай демас, отини сал нарига қантариб, аллақердан оёғига қопқон илаштириб келган улкан тоғ тулкисининг тепасида чўнқайганча, уни «кишан»дан халос этмоқни ўйлаб ўтирарди. Нодон тулки эса бошида халоскори турганини сезмай, унинг узатилган қўлини гарчча тишлаб олмоқ пайида жонҳолатда у ён-бу ён талпинар, гоҳо оёғини бамисоли омбурдай сиқиб турган қопқонга ваҳшат билан оғиз солиб қўярди. Ана у тоғбеги эҳтиёт юзасидан чўзган қамчи дастасини жонҳолатда ғажиб, тулкиларга хос ириллаганча уни силкилай бошлади. Унинг бу қилиғи тоғбегига қизиқ туюлди шекилли, кулиб уни баттар қутуртирмоққа тушди. Тоғ тулкиси кучли ва чиройли эди. Қопқонга орқа оёғи илингани боис, ўзини ҳимоя қилишга бемалол ҳаракатлана оларди. Ҳатто у тоғбегининг тиззасига сапчишга ҳам уриниб кўрди. Тоғбеги ўзини ортга олгани ҳамон ер тирнаб қочишга интилди. Бироқ тошлар орасига сиқилиб қолган қопқон бунга изн бермас, боз устига, тоғбеги қўлини чўзишни қўймасди. Тулки яна ва яна ўзини ҳимоя қилишга ўтади. Оҳиста ва таҳдидли ириллаб, ҳар дақиқада сапчишга шай ҳолда, тоғбегининг қўл ҳаракатларини зимдан кузатади. Ора-сирада ер тимдалаб олатасир қочиб қолишга тиришади.

Пахмоқ бошда бу манзарани бамайлихотир кузатиб турди. Бу пайтда юрагида на қўрқув, на ташвиш бор эди. Тоғбегининг кетишини кутиб, харсанглар орасида томошабин бўлиб ўтирарди. Тоғбегининг қораси ўчиши ҳамон манзил томон йўл тортмоқчи эди.

У бугун ҳам Чуқуркамар юқорисидаги дўланазорни қоралаганди. Нега деганда, тун билан оёғи сирқираб, кўнглида ўша ўзга жонивор меҳрига ташналик қайта бош кўтарганди. Улкан бошини унинг илиқ пинжига суқиб, бир зумга, атиги бир зумга чуқур тин олиш учун шу пайтда у ҳамма нарсага тайёр эди. Нотаниш айиқнинг гинали мўлтираб тикилишлари ҳар одимда кўз ўнгида қайта-қайта гавдаланиб, мисоли оҳанрабоддай ўзига чорламоқда эди. Оёғидаги оғриқ эса бу истакни баттар кучайтирмоқда эди.

Кечаги таъқиб остида бетиним юришлар ўз таъсирини кўрсатмай қолмаганди. Боз устига, кеча кечга яқин, довираб, майда тошли қияликдан пастга дума-

лаб кетганди. Сал имодан қуйига бамисоли селдай оқувчи бу тошли қияликдан айиқ тугул, кийик ҳам ўйланқираб юрарди. Пахмоқ тошлар оқимиға қўшилиб пастга думаларкан, чуқур зов бўйидаги ёлғиз арчага базўр илашиб қолганди. Ушанда ярадор оёғи бўларича бўлганди.

Оёғининг бетиним қақшаб оғриши ҳам ундаги ички истакни босолмаганди. Тонгданоқ у йўл тадоригини кўрган, оч-наҳор Чуқурдарани қора тортганди. Гуё ўша ерга етса, жони бутунлай ором топадигандек, ажиб бир жаҳл ила олға интиларди.

Ҳозирча унинг бу ҳаракатига тоғбеги тўсиқ бўлиб турарди. У норозиланиб, секин фингширкан, бирдан қўрқиб кетди. Бурун катаклари керилиб, ҳавони бот-бот искади. Сўнгра ел эсаётган томонга, ортига кескин ўгирилди. Не кўз билан кўрсинки, пастдан шу тарафга қараб Панжи саёқ келарди. Ана у йўлак бошига етиб, бир зумга тўхтади-да, елкасидан яроғини олиб, белига кўндаланг қўйди. Кейин секин-аста тепага ўрлай Сошлади.

Пахмоқ икки ўт ўртасида қолганди. Олға босай деса, тоғбеги бор, ортдан эса, ажал бостириб келмоқда. У беихтиёр ўнг ёнига ўгирилди. Кўзи тик қоя сирти бўйлаб юқорига югургилади. Қоя бошида арча тошни ёриб чиққан, ундан тепада кўм-кўк осмон. Осмонда бир бургут эмин-эркин сўзиб юрибди. У чап ёнга интилди. Тубсиз жаҳаннамга кўзи тушиб, юраги орқасига тортиб кетди. Қуйидаги сой бамисоли илондай тўлғаниб оқарди. У харсанглар орасида у ён-бу ён талпиниб, нолакор фингшиди. Фингший-фингший фанимига жовдираб боқди. Фаними бамайлихотир келмоқда эди. У титраб олға талпинди. Аммо уч-тўрт одим босмай, беихтиёр тўхтади. Тоғбеги ҳануз тулки билан андармон эди.

У йиғлаганнамо овозда фингшиди. Нажот қидириб, аянчли овозда ингради. Нажот эса йўқ — йўлакнинг икки тарафи ҳам инсон зоти томонидан тақа-тақ бекитилганди.

Пахмоқ барча жониворлар каби инсон зотидан жуда қаттиқ ҳайиқарди. У тоғбегими, овчими, бурнини эпла-ёлмайдиган ёш болами, барибир — жониворлар инсонни ўзига дўст деб билмайди. Иложи борича улардан узоқроқ юришга ҳаракат қилишади. Шу тобда Пахмоқ инсонларга хос жиндеккина идрок этолганда эди, у таваккалига олға босган бўларди. Тоғбеги, табиий, унга

тегмасди. Отини миниб, гўё уни кўрмагандай, астагина жўнаб қоларди. Бироқ бунини Пахмоқ қаердан билсин. Айни пайтда эса тоғбеги кўзига ганимидан даҳшатлироқ кўринмоқда эди. Негаки, у кўз ўнгида тулки шўрликнинг жонини олмоқ қасдида куйманарди-да. Худди тулки ўзи тутиб олган сугурини эрмаклаб ўлдиргандай, у ҳам тутқунини шу зайлда қийнамоқда эди-да. Кўз ўнгидаги воқеадан шу хулосага келган Пахмоқ юрак ютиб олға босармиди. Унинг харсанглар орасида жон талвасасида чир айланишдан ўзга иложи қолмаганди.

Лекин, ўз навбатида, инсон ҳам йирик жониворлардан чўчийди. Масалан, тоғбеги уларнинг жонини ҳимоя қилади-ю, аммо ўзларидан кўрқади. У ҳозир тулкини бир амаллаб қопқондан бўшатаркан, тинмай сўкинарди. Нега деганда, тулки уни бошлаб тишлаб олганди. Тоғбеги уч оёқлаб қочиб бораётган тулकिга ортиқ эътибор бермай, билагаидаги қонни юваркан қопқон кўйган шоввознинг гўрига тинмай гишт қалар, етти пуштини қолдирмай сўкарди.

Аммо бунини Пахмоқ кўрмади. Тоғбегининг отига миниб, дара ичкарасига жўнаб кетганини ҳам сезмади. Бу пайтда унинг бутун диққат-эътибори Панжи саёққа қаратилган эди. Аввалига нажот қидириб, харсанглар орасида роса изғиди. Икки бор харсанг пойига биқиниб, ҳар сафар бир дақиқадан ортиққа сабри чидамай, яна биқинган жойидан отилиб чиқди. Ҳатто даҳшат оғушида тик қояга тирмашиб кўрди. Орада сакраш умидида куйига мўралаб-мўралаб ҳам кўйди. Ҳамма ҳаракатлари зое эканлигини сезгач, тақдирига тан бергандай, ганими томонга ўгирилиб олди. Гингшиганча унинг ҳаракатларини кузата бошлади.

Панжи саёқ қўланса тер ҳидини бурқситиб яқинлашган сайин Пахмоқнинг юраги туйқусдан ғазаб ва нафратга тўла борди. Қизиқ, ҳозиргина бутун вужудини бамисоли баргдай титратган кўрқув қаергадир изсиз йўқолиб, унинг ўрнини мислсиз қаҳр эгаллади. Бу хил ҳолат жониворларда энг ночор пайтда юзага келади. Улимни бўйнига олган жонивор уни мардона қаршилайди. То жони танини тарк этмагунча киши ақли лол қоладиган бир даражада ғоят сабот ва бардош ила қаршилик кўрсатишда давом этади. Тоғ тулкисининг тоғбегига қилган ҳамласининг боиси ҳам мана шунда эди.

Пахмоқ ҳозир шу ҳолатга кирганди. Бироқ ғазабдан ҳали ақлини йўқотмаган, йўқотмагани сабабли, ақл-

идрокка эмас, шуурга буйсуниб, охиста кетига тисланди-да, иккинчи харсанг ортига ўтди. Ортида яна иккита харсанг бор эди. Пахмоқ иккинчисини маъқул кўрди. Аввалига чўнқайди. Сўнг бор буйича қаддини ростлади-да, ҳамлага шайланиб харсангга қапишиброқ турди. Харсангга соғ чап оёғи билан таянди. Аммо зарб бермоқ учун уни бўшатмоқ лозим эди. У чап оёғини бўшатаркан, беихтиёр ўнг оёғига суянди ва жароҳати оғриб, ўкириб юборишига сал қолди. Ҳартугул, вақтида ўзини тия билди. Секин ғингшиб, жароҳатини яларкан, кўнглида иккинчи бор ҳис—қасос бош кўтарди. Қасос тугёни шуур ўрнини идрок билан тўлдирди. Бор тортган азобларининг бош гуноҳкори мана шу одам эканлигини, шу туфайли жони қийноқдалигини, агар бу тирик юрса, гинали нигоҳ ташлаб, юрагини англарсиз ҳис туйғуларга тўлдирган бегона айиқнинг дийдорига ҳеч қачон етиша олмаслигини охир-оқибат ёрқин бир тарзда идрок эта олди.

У энди ғанимига қасоскор туйғу ила боқди. Қасос лаззати бутун вужудида ёқимли бир титроқ уйғотди. Ғаними эса, ҳеч нарсадан хабарсиз бир ҳолатда битта-битта босиб келарди. Оёғи остига тикилганча, ниманидир ўйлаб, мийиғида илжайиб-илжайиб келарди.

Пахмоқ харсангга баттар қапишди. У энди ғаниминини кўрмас, қадам товушларини аниқ эшитиб турарди. Ана у биринчи харсангдан ўтди. Белига кўндаланг қўйилган милтигининг қўндоғи тошга тегиб ўтди. Қўндоқ товушидан кейинги учинчи ё тўртинчи қадам сасидан сўнг, Пахмоқ харсанг ортидан шиддат-ла сирғалиб чиқди-да, ғанимининг нақ қошида пайдо бўлди. Улар орада си атиги бир одим эди. Кутилмаган бу ҳолдан Панжи саёқ даҳшатдан кўзлари олайган, шамдай қотиб қолганди. Лоақал қимирлашга, овоз беришга ўзида куч топмай, мисоли бақадай қотиб турарди.

Инсон дегани шундай дақиқаларда ожиз бир махлуқдан фарқсиз бўлиб қолишини сўнгги лаҳзада фаҳмлаб етган Пахмоқ гоят ҳайратланди-да, ўша ҳайрат оғушида ғанимининг гарданига панжаси билан боплаб туширди. Шўрлик Панжи саёқ ғиқ этишга улгурмай, пастга тошдай юмалаб кетди.

Бу ҳодиса дақиқанинг ўндан бир улушида бўлиб ўтган эса-да, Пахмоққа гўё йилдай чўзилди. У бошда охиста, кейин баланд овозда ўкириб юборди. Ўкирган кўйи аввал пастга, сўнг тўртинчи харсанг ёнига бориб,

тоғбеги турган томонга қаради. У ерда тоғбегининг қораси ҳам кўринмасди.

* * *

Жониворлар табнатидан келиб чиққан ҳолда иш тутган Пахмоқ йўлақдан пастга қараркан, бирдан ўзининг ҳаловат оғушида эканини сезди, ғаними ортиқ безовта қилолмаслигини ҳис этди. Бундан у туйқусдан шодланиб, нораства айиқчалардай ўйноқлаб кетди. Уйноқлади-ю, оғриқ азобидан бўкириб юборди. Ярадор оёғини кўтариб, иссиқ тили билан ялаб-юлқашга тушди. Жароҳатини ялай туриб нолакор ғингшиди, ўша бегона урғочи айиқ эшитишини истагандай, чўзиб-чўзиб ғингшиди. Сўнгра кўнгли оромбахш туйғуларга тўлиб-тошиб, олға интилди. Бўлғуси кунлар унга ниманидир, нималарнидир ваъда бераётгандай эди.

Айни шу паллада тоғнинг бошқа бир бурчида ўзга бир юрак ўз-ўзидан беадад ғуссага тўлган эди. Кўкбулоқлик бу жувоннинг таъби аввалига хиралашди. Хиралик кўп ўтмай ғуссага айланди. У юрагини аёвсиз кемираётган ғуссанинг боисини англаёлмай, теварагини гир қуршаган тоғу тошларга маъюс ва ғамгин термулиб қолганди.

УҒРИ

(Ҳикоя)

— Ана, менга деса гўштини нимталамайсанми! Қўлга тушир-да, отиб ўлди, чопиб ўлдир! Аммо кўрмасдан, билмасдан бунақа тухмат қилма! Боғлиқ эшак қанақасига сеникига кирсин? Мана шунисига тушунмай гарангман.

— Тушунаси, жудаям тушунаси! Сиз эшагингиздан, эшагингиз сиздан муғамбир! Қим билиб ўтирибди, балки кечаси қўйиб юборгандирсиз?

— Қўйиб юбормаганман. Худо шоҳид, оқшом қандоқ қантарган бўлсам, ҳозир ҳам худди шундай турибди.

— Эмасам, қозонимга ким тегди?

— Мен қайдан билай? Балки ит-пит теккандир.

— Ит кирса, бўйноғим билдирарди.

— Итга ҳурадиганинг нега эшакка индамабди?

— Могу эшакка индамайди у.

— Ундай итнинг баҳридан ўт!
— Утаманми-ўтмайманми, бу менинг ишим. Сиз, яхшиси, янги қозон оберинг менга. Кастрюлькамни ҳам расво қипти бунингиз. Кастрюлькамни ҳам янгилаб беринг.

— Эя, қозон зовўдим борми сенга мени?
— Қозон зовўдингиз бўлмаса, манову касофатингизни тумшуғи теккан қозонимни хотинингизга обориб беринг-да, ўзингизникини ҳовлимга элтиб ташланг. Йўғасам, участкавойга арз қиламан!

— Бор-бор, истаган жойингга бориб арз қил. Эри йўқ хотиндай намунча шапшақлик қиласан тонг-азонда! Эринг кеп гаплашсин мен билан. Уялмайсанми, хотин бошинг билан тўполон кўтаргани?

— Қозонсиз нима қиламан энди?

— Қайдан биламан?

— Эшагингиз теккан. Улдираман бунингизни!

— Айтдим-ку, олдин тут-да, кейин билганингни қил.

Финг деган номард!

Ҳовли юзида бадантарбия қилаётган Воҳид қўшни уй олдида юз бераётган бу можарони қизиқсиниб кузатаркан, бориб аралашини ҳам, аралашмасликни ҳам билмай гаранг эди. Аралашай деса, даҳанаки жангдан нарига ўтишмаяпти, аралашмай деса, бир-бирларини кўп беҳурмат қилишмоқда. У қўлга қадоқ тошларини оларкан, ажиб бир ҳолдан ҳайрон туриб қолди. Тўполондан уйғониб кетган қўни-қўшнилари шундоққина бурунлари тагида гўё ҳеч нарса содир бўлмаётгандек, ҳовлиларида ўз юмушлари билан банд эди, бирон кимса жанжалга эътибор берай демасди. Бу ҳодисадан ажабсинган Воҳид бадантарбияни ҳам унутди.

Утган куни ҳарбий хизматдан қайтган йигит бу хил воқеа кейинги пайтда одат тусига киргани ва шу боисдан одамлар бунга мутлақо кўникиб кетганидан тамомила беҳабар эди.

Аслида ҳаммасига айбдор қўшнининг кулранг эшаги эди. Йўрғалиги билан донг таратган бу жониворнинг яна бир хусусияти — ўғирлик эди. Тунлари тентираб, қўшниларининг қозон-товоғига тегиб юрарди. Ҳа, айнан қозон-товоғига. Гап шундаки, қишлоқда нима йўқ, музлаткич йўқ. Аёллар қолган овқатларини қозон ёки кастрюлькада муздек ерларда, асосан, ҳовлиларидан ўтган ариқчаларда сақларди. Тош бостирилган қопқоқни мушук очолмаслиги, ит тегмаслиги аниқ. Лекин

эшакка бу чўт эмасди, ҳар қандай оғир жисмни тум-шуғи билан бир туртишда думалатиб, идишдаги овқатни пок-покиза тушириб кетарди. Одамлар хийла вақтгача бунинг сирини билолмай юрди. Ҳайтовур, бир кун эшак қўлга тушди. Шундан бери кунора қўшнининг уйида жанжал. Энг қизиғи, эгаси уни кечалари қантариб қўяётган бўлса-да, ўғирлик ҳануз давом этарди. Бугунги жанжалнинг боиси шу эди.

Воҳид эшакни урмоқ қасдида олға интилаётган аёл ва унга тўсқинлик қилаётган эркакнинг хатти-ҳаракатларини зимдан кузатаркан, аралашмаса бўлмаслигини сизди. Секин юриб уларга яқинлашди.

— Нима гап?— деб сўради босиқлик билан.

— Нима гаплигини манову кишимдан сўра,— деди аёл қарғаниб.

Аскар йигит маълум вақтгача қишлоқда меҳмон саналади. Эшак эгаси меҳмон ҳурмати ўзини босди, воқеани бир бошдан тушунтирди, эшакнинг қантариғлигига қасам ҳам ичди. Аммо аёл ҳовуридан тушай демасди, яккаш ўзиникини маъқуллади.

— Юринг, аниқлаймиз,— деди йигит аёлга жиддий тикилиб,— жанжалдан фойда йўқ. Сиз ҳам юринг, амаки.

Ҳар иккиси ҳам аскар йигитнинг жиддий юзига, гоҳ мушаклари қайнаб чиққан миқти, бақувват жуссасига боқаркан, беихтиёр унга бўйсунди.

— Қандай қилиб аниқлайсан, Воҳиджон?— деди аёл ҳануз ишонгиси келмай.

— Армияда ўргатишган-да,— деди эркак.

Воҳид деворсиз ҳовлиларга кўз ташлаб бораркан, девор эгирилганда, бу ҳангомалар йўқ эди, деб қўйди. Бу гапи нариги иккисига сира маъқул тушмади.

— Деворинг нимаси?— деди аёл ҳозиржавоблик билан.— Одам ториғиб ўлади.

— Юрак сиқилади,— дея уни қувватлади эркак.— Кенг жойга нима етсин. Уйдан чиқишинг билан кўзинг деворга бориб тиралса... бунинг қизиғи йўқ-да.

Аёлнинг уйи беш ҳовли нарида экан. Аёл уларни ҳовли ўртасидан ўтган ариқча томон бошлади. Ариқча ичида қопқоқлари очиқ қозон билан оқ идиш ёнма-ён гурарди. Чамаси, қопқоқлар ғишт билан бостирилган шекилли, атрофда ғиштлар сочилиб ётарди.

Воҳид чўккалаб, синчков разм солди. Заранг ерда

туёқ излари билинмасди-ю, лекин ариқча четида эчки изи манаман деб кўзга ташланиб турарди.

— Бу ишга эшакнинг ҳеч дахли йўқ, эчкининг қилиги бу,— деди Воҳид қаддини ростлаб.

Шодликдан эшак эгасининг оғзи қулоғига етди. Аёл эса ҳануз ишонқирамай қараб турарди.

— Қайтиб билдинг!— деди у.— Балки эшакдир?

Воҳид изга имо қилиб, янада жиддий таъкидлади.

— Эчки изини эшакникдан фарқлай билсам керак!

— Хўш?— деди эшак эгаси аёлга юқоридан боқиб.—

Энди нима дейдилар? Гапирсинлар.

Аёл талмовсираб турди-турди-да, номаълум эчкини қаргашга тушди. Лекин ич-ичидан ўзида йўқ мамнун эди. Негаки, энди қозон-товоқни алмаштиришнинг ҳеч ҳожати йўқ эди-да.

Воҳид эшак эгасининг мақтовларидан сал ўнғайсизланиб ҳовлига кираркан, яна тошларни қўлига олди. Аммо бояги иштиёқидан асар ҳам қолмаганди. У қўра эшигига суяниб, узоқдаги тоғ чўққиларини қонга белаб, пирпираб чиқиб келаётган қуёшни томоша қила бош-

лади. Сўнгра кўра ичига разм солди. Бир шоҳи синган қора таканинг ётиши кўзига ғалати кўринди. Така бошқа жониворларнинг акси ўлароқ оёқларини чўзиб ётарди. Одатда ҳаддан ташқари тўқ молларгина мана шу тарзда ётади. У таканинг ҳолатини кузатаркан, кўнглига шубҳа оралади. Ичкарилаб, аста такага яқинлашди. Таканинг соқолига илашган гуруч доналарини кўриб, шубҳаси янада ортди. Боя қозонда қанақа овқат борлигини сўрамаганидан ўкинди. Такани ўғрига чиқаришга ҳали тўла асос йўқ эди. У асос қидириб, кўрани бир айланиб чиқди. Бироқ атрофи симтўр билан ўралган кўрадан эчки тугул мушук ҳам чиқолмасди. У боши қотиб бирпас турди-да, тунда пойламоққа аҳд қилди.

Тунда у ўзи ётадиган симкаравотни кўрага яқин жойлаштирди. Одатда, зарур пайтларда ёқиладиган кўра чироғини ёқишнинг ҳожати бўлмади. Тўлин ой еру кўкни нурга тўлдирган эди. Воҳид ечиниб, кўра томонга ўгирилиб ётди. У ётган жойдан кўра ичи яққол кўзга ташланиб турар, кўз остига олинган така бошқа моллар қатори бир четда тинчгина кавш қайтариб ётарди.

Ундан бошқа одам бу ишга сира жазм этмаган, соқолга ёпишган гуруч доналарини дея такани пойламаган бўларди. Аммо Воҳид чорвадор боласи, болалигининг асосий қисми жониворлар орасида ўтган. Бир қарашда ўлгудек беэиён, бефаросат кўринган эчки зоти амалда киши ақли донг қоладиган шумликларга қодирлигини у яхши биларди. Бундан ташқари, таканинг турқ-тароватиданоқ у анча нарсани илғаб олганди. Айни пайтда уни таканинг кўрадан қандай чиқиб кета олиши қизиқтирмақда эди.

Ниҳоят, соат ўн бирларга яқин така секин оёқлади. Бор қоматини чўзиб керишди. Кейин паст овозда «ми-иум» деб, соғ шоҳи билан биқинини обдон қашлади. Шундан сўнг тумшуғини чўзиб у ёқ-бу ёққа қаради-да, туёғи билан қулоқлари остини қашламоққа тушди. Орада икки бор қаттиқ-қаттиқ пишқириб, лабларини ялаб қўйди. У шу тариқа ўзига оро бергач, бир нимадан биқингандай симтўр ёқалаб келди-да, тинчгина кавш қайтариб ётган сигирнинг ортида пайдо бўлди. Сигир уни сезмади. Така бир муддат тараддулланиб турди-да, бирдан, худди тепаликка сакрагандай, сигирнинг устига сапчиб чиқиб олди. Сигир чўчиб туриб кетди. Така мувозанатини ғоят эпчиллик билан сақлай олди. Сигир

қаддини ростлаши билан эса ҳеч ҳаялламай сигирнинг устидан ташқарига сакради. Юмшоқ тупроқ устига гуп этиб тушганини Воҳид аниқ-таниқ эшитди. Бу ҳолдан йиғитнинг оғзи очилиб қолди. Умри бино бўлиб ҳали бунақасини кўрмаган эди у. Қўра адоғидан айлашиб ўтиб, бамисоли шарпадай қишлоққа сиғиб кетган такани кўзи билан кузатиб қоларкан, қойил, дея бош чайқаб қўйди. Безовталанган шўрлик сигир пишқира-пишқира охири тинчланди.

Бу ёғи энди нима бўларкин дея, Воҳид қизиқсиниб кута бошлади. Ухлаб қолмасликка ҳаракат қилди. Таканинг чиқиши аломат, аммо қайтишда қандай кираркин кўрага? Айни шу нарса қизиқтирмоқда эди уни. Азбаройи қизиққанидан офилхона ортидаги гўнгтепани паққос унутганди. Чамаси икки соатлардан сўнг таканинг қораси офилхона устида пайдо бўлди. Офилхона томи анча баланд, бу қадар юксакликдан пастга сакрамоққа унча-бунча жониворнинг юраги дов бермасди. Аммо така том четига дадил келди-да, деворга тиккасига суяб қўйилган ёғоч охур устига, ундан ерга сакради. У ерга дик этиб тушиши билан, сигир ирғиб ўрнидан турди. Сузадигандек бошини у ён-бу ён буриб, қаттиқ-қаттиқ пишқирди. То така ўз ўрнига бориб жойлашмагунча қайтиб ётмади.

Тонгда Воҳид яна тўполондан уйғониб кетди. Бу сакра фар эшак эгаси ўн уй наридаги жиккак бир кампир билан айтишмоқда эди. У юзини ҳам ювмасдан ўша томонга ошиқди.

— Яхшилар, яхшилар!— деди қўлини баланд кўтариб. — Жанжаллашманглар! Ўғри энди кирмайди ҳовлигизга. Бу ёғини менга қўйиб берингизлар. Ўзим тинчитаман уни!

Ҳақиқатан у тинчитди — кечалари такани боғлаб қўядиган бўлди.

ҚАШҚА

(Ҳикоя)

«Жониворларда фақат тил йўқ, эмасам, нафи-залолни сендан-мендан яхшироқ фаҳмлайди».

Энамнинг мана шу гапини ҳеч ҳазм қилолмайман. «Мол — мол-да, — дейман баъзан жиним қўзиб, — унда

фаҳм нима қилади, ақл нима қилади, ҳайдасанг — юради, индамасанг — ётади, сизга қолса, уларни аҳли донишга ҳам чиқариб қўясиз». Аммо энам гапларимга мутлақо эътибор бермайди, камина билан пачакилашишдан кўра кўпроқ қўрадаги моллар билан андармон бўлишни афзал билади.

Кўра энам учун бир ҳаёт. Куну тун қўрадан чиқмайди: ҳали қарасанг, молларнинг тагини тозалаган, таппи ёлган, ҳали қарасанг, подага қўшилмайдиган моллар билан тиллашган, ҳали қарасанг, сояда кавш қайтариб ётган эчкиларни уришиб-турткилаб сувга ҳайдаган. Хуллас, гимир-гимир, қимир-қимир, тили ҳам тинмайди, қўли ҳам. Унинг учун жониворлар қўй, эчки, сиғир, така дея турларга ажратилмайди. Қўрада нечта жонивор борки ҳаммасининг ўз оти бор. Молларнинг туси ва феълига қараб номлайди — қашқа, тарғил, ола, муғамбир, олакўз... дегандай. Муомаласи ҳам шунга яраша — бирига ширин гапиради, бирини жеркийди, бирини эса силаб-сийпайди.

Айниқса, Қашқага меҳри бўлакча. Энамнинг таъбири билан айтганда, Қашқа зотдор наслдан, бирор икки йилдан сўнг томдай сигир бўлармиш, идиш-товоқни сут-қатиққа тўлдирармиш. Шу боис, кунора силаб-сийпайди, топганини оғзига тутуди. Фақат бир феъли билан ҳеч чиқишолмайди: Қашқа ювиндини яхши кўради. Охури тўла емишу мудом қўра эшиги ёнидаги идишни пойлайди. Идишга ювинди тўкилди дегунча юз йил оч ётган юҳодек идишга талпинади, ютоқиб-ютоқиб ювинди ичади. Баъзан унга бузоқлар шерик бўлади. Қашқа қизганмайди, четга хиёл сурилиб, шерикчилик ошни тоувлик билан баҳам кўради.

Энам нечоғли банд кўринмасин, кундалик юмушни маълум бир тартиб асосида олиб боради. Эрталаб молларни подага ҳайдайди. Пода қир ошиб кетгунча қўрани тозалайди. Шундан сўнг, оёқларингни чигалини ёзиб келинглар дея, қўрада қолган жониворларни далага ҳайдайди-да, идиш-товоққа унайди. Ҳовлидан дала қафтдагидек кўзга ташланиб туради. Бирор жонивор ўзбошимчалик қилса, энам ҳовлидан туриб овоз беради, яъни тартибга чақиради.

Энамнинг жониворлар билан тиллашуви негадир бу гал қаттиқ ғашимга тегди. Ҳамма гап шундаки, куни кеча шаҳардан қайтиб, эндиликда томнинг соясига ташланган ўринда маза қилиб китоб ўқиб ётардим. Кўзим

илинган экан, энамнинг овозидан уйғониб кетдим. Энам ким биландир гангир-гунгир суҳбатлашмоқда эди. Бирор қўшни кирибди-да, деган ўйда ўрнимдан туриб, у ёқ-бу ёғимни тузатган бўлдим. Аммо разм солсам, як-каш энам гапирар, қўшнининг эса саси чиқмасди. Бехтиёр қулоқ тутдим.

— Агар яна бевошлик қилсанг, нақ мендан калтак ейсан,— дея энам энди очиқдан-очиқ дўқ-пўписага ўтди.— Кечаги қилиғинг эсингдами? Қап-катта бўлиб, уял-мадингми шундай қилгани? Ҳай, безбет, сенга айтаяпман! Миқ этмайди-я, уятсиз. Қилғилиқни қилиб, без бўп туришини қара буни. Аммо бу гал кечирмайман, манову калтак билан қўлим толгунча савалайман! Сийлаганим сайин тоза бевош бўп кетаяпсан, сен қулоқсиз.

Ажабланиб оёққа қалқидим: «Кимни бу қадар қасди-басдига олаётган экан? Жиянлардан бирови ёмон шўхлик қилганга ўхшайди. Лекин уйқуни белига тепди»,— деган хаёлда том айланиб ўтарканман, кўз ўнгимда ҳосил бўлган манзарадан оғзим ланг очилиб қолди. Не кўз билан кўрайки, гуноҳкор жияним эмас,

Қашқа бўлиб чиқди. Энам ҳануз койир, у эса узун тили билан тумшуқ ялаб, унинг койишларини киприк қоқмай тинглаб турарди.

— Энди жўна!— деди энам сўнгги бурда новни унинг оғзига тиқиштираркан, бошига енгил шапатилаб.— Укаларнинг билан даштда айланиб кел. Пиёзга тушсанг, этингни нимталайман. Жўна-жўна! Кўп ялтоқланма! Кап-катта бўла туриб ҳеч эсинг йўғ-а сени. Бор-бор!

Қашқа унинг амрига бўйсуниб, ноилож дала томон юрди. Унга икки бузоқ ҳам эргашди. Қашқа йўл-йўлакай ювинди идишни тумшуғи билан туртиб ўтаркан, норозиланиб мўнгради.

— Ювинди йўқ,— деди энам қўлидаги чўпни хўжакўрсинга силкиб.— Ювиндини кеп ичасан. Вой, ҳалиям шу ерда турибсанми? Қани, тез-тез қимирла! Йўғасам, ювиндини Олакўзга бераман.

Қашқа ҳақиқатан қадамини тезлатди. Даштга чиққиси келмаётгани юриш-туришидан шундоққина сезилиб турарди. Бора-боргунча мўнграб кетди. Энам эса боласини мактабга кузатган онадай уларнинг ортидан кузатиб қолди. Кейин изига қайтиб, қозон-товоққа унади.

У кишининг қилиғини кузатарканман, бир оз койиб қўймоқни ўз бурчим деб билдим. Эшитган қулоқ нима дейди деган андиша остида шундай дедим:

— Эна, бунақада жинни деган номга эга бўласизку, нима қилиқ бу?!

— Билмадим, ҳалигача ҳеч ким жиннига чиқаргани йўқ,— деди энам қолган-қутган нарсаларни ювинди идишга ағдараркан.— Хўш, нима деб жиннилиқ қипман?

— Тилсиз жонивор билан шунақа гаплашадими одам?— дедим у кишининг бепарволигидан баттар жиним кўзиб.— Эшитган қулоқ нима дейди? Фалончи хола гирт тентак экан деб ўйламайдими?

— Қим шундай деб ўйларкин?

— Масалан, мен...

— Сен кимсан?

— Қим бўларди, ўғлингизман.

— Уша ўғлим молнинг фаҳмига етармикан?

— Фаҳмига етиб-етмай нима, мол — мол-да,— дедим тишим огригандай афтимни тириштириб.— Ақлсиз жонивор билан суҳбат қуриш шартмикан, худди... кечирасиз энди, гап келганда отангни аяма деганлар. Ақл-

сиз жонивор олдида ақлсиз бўлишингизни истамайман мен.

— Бошқаларникини билмадиму, лекин менинг молларим сендан кўра ақллироққа ўхшайди,— деди энам хамир юқи товоқни чаққон юваркан.— Бир сўзданоқ англашади улар мени. Сен эса эрталабдан бери койинтирасан. Белинга тош тегмаган, икки пол йўнғичқани ўриб ташлаш наҳотки шунчалар қийин бўлса. Уйга келдинг, китобга ёпишасан, уззу-кун уйқудан бош кўтармайсан. Анову Олакўздан ҳеч фарқинг йўқ сени!

Олакўз — чўлоқ така. Онадан мажруҳ туғилгани боис кўрадан четга чиқмайди. Ҳар бир жониворнинг ўз феъли бор дегандай, Олакўз кундузлари ғалати алфозда ухлайди, яъни ўлган молдек тўрт оёғини узатиб ётади. Билмаган одам ўлган гумон қилиши тайин. Даставвал, ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим, ҳатто бир неча бор турткилаб кўрганман. Боз устига, у ўлгудек без, тўртсанг-да турай демайди, кўзларини бакрайтириб ётаверади.

Олакўзга менгзалишимдан қаттиқ жаҳлим чиқди. Қўлимдаги китобни шартта ёпдим-да, оёғим остидаги бўш челақлардан бирини тўнкариб, устига жойлашиб ўтириб олдим. Шу созда энам билан жанжаллашмоқ уйда бўлдим. Етар ҳар балога менгзагани! Аммо аллақачон даштга етган Қашқанинг мўнграши жанжалнинг белига тепди.

Қашқа мўнграши билан энам, худди боласи йиғлаган онадек, ажиб бир шошқалоқлик билан дик этиб ўрнидан турди-да, кафтини пешонасига қўйиб, дала томон қаради. Қашқа гоҳ уй томонга, гоҳ сал олисроқдаги пиёз экилган пайкал тарафга бошини буриб пўписали мўнгради.

— Пиёзга тушкин, нақ мендан кўрасан!— деди энам мушт ўқталиб.

Қашқа қулоғини динг қилиб, гапни охиригача эшитиб турди-да, сўнг истар-истамас, хас чимдишга тушди. Шу орада пайкал этагида отлиқ қоровул кўринди. Пиёз мол учун мазали емиш. Қоровул далада юрган молларга ҳадикли қарай-қарай нари ўтиб кетди. Қоровулнинг қораси ўчиши билан Қашқа яна мўнграшга тушди. Бу сафар ҳам пўписали мўнгради. Энам жавоб бермагач, у аразлаган қиёфада пайкал томон юрди, секин-аста, намойишкорона юрди.

— Қайт!

Қашқа бошини ўгириб қаради-ю, лекин эгасининг амрига бўйсунмади, юришда давом этди.

— Боравер-боравер,— деди энам.— Ювиндини сенга эмас, Олакўзга бераман. Қоровул олдига солиб бир қувласин сен гап уқмасни!

Бу гапдан сўнг Қашқа таққа тўхтади. Ҳовли томон қараб зорланиброқ мўнгради.

— Зорланмай, изингга қайт!— деди энам.— Йўғасам мендан кўрадиганингни кўрасан. Сени қара-ю, эр-каторой.

Қашқа ҳақиқатдан изига қайтди. Бузоқларга қўшилиб ўтлай бошлади. Аммо бу ҳол узоқ давом этмади. Бир оздан сўнг тагин мўнгради. Бу сафар очикдан-очик нимадир сўраб мўнгарди.

— Ҳали эрта, ўтлайвер!— деди энам.

Қашқа уч-тўрт оғиз хас чимдиб, яна мўнгради. Энам эътибор бермагач, иккинчи бор мўнгради, овозида ошкора ўжарлик акс этди. Энам бош кўтариб қараши билан эса, аразлаган боладай пайкал томон кета бошлади.

— Қайт!

Қашқа қайтмади, ҳап сеними дегандай, олға юришда давом этди.

— Ҳали шунақами!— Энам тоғарадаги ювиндини идишга ағдариб, пўписали оҳангда деди:— Насибангни энди Олакўзга бераман. Ма, Олакўз. Анову тентакнинг насибасини ичиб қўй.

Қашқа таққа-тақ тўхтади. Ялинишу тавба-тазарруга хос мўнграш даштни тутди. Ҳовли деворсиз, Қашқа гоҳ энамга, гоҳ тевараги чор-чўп билан ўралган кўра тўридаги сояда оёқларини узатиб ётган Олакўзга аланглаб, ялинганнамо мўнграшда давом этаркан, бора-бора унинг овозига зарда ва ошкора қизганиш оҳанги инди. Кейин олдинги оёғи билан ер тирнаб, узоқдан Олакўзга тикилганча таҳдидли мўнграй бошлади. Бу ҳол энам аралашмагунча давом этди.

— Кўп ич-этингни еяверма,— деди у қаддини ростлаб.— Қўрқма, бермайман. Олакўзга. Фақат тўполон қилма. Сени қара-ю, индамаса, ҳализамон йиғлашга ҳам тушасан, шекилли.

Чинданам Қашқа тинчланди. Кўра томонга шубҳали қарай-қарай хас чимдишга тушди.

-- Бунақада еганинг ичингга тушмайди сени,— деди

энам ўзича тўнғиллаб.— Майли, жичча сабр қил. Қозон-товоғимни қатрон қип олай.

Бўлаётган воқеани кузатарканман, беихтиёр хангманг бўлиб қолдим. Кўзимга энам бошқача, жуда бошқача кўриниб кетди.

— Молларингизни ҳаммаси шунақа... тушунадиганми?— дедим ҳайратимни яширмай.

— Яхши гапирсанг, сутдан чиқмай тарбияласанг, ҳаммасиям тинглайди,— деди энам менинг ҳайратланишимдан ажабланиб.— Нима эди?

— Анову чўлоқ... э, Олакўз ҳам тинглайдими сизни?

— Йўқ, у сенга ўхшаб сал қулоқсизроқ.

Менгзалишдан бу гал жаҳлим чиқмади. Энам билан жониворлар ўртасидаги ғалати мулоқот жуда қизиқтириб қўйганди мени.

— Агар шуниям гапингизга юрита олсангиз,— дедим жиддий.— Ҳозироқ йўнғичқангизни ўриб ташлайман.

— Ўрмай қўя қол!— Энам косани қозонга, қозонни косага уриб пўнғиллади.— Одамни ёш бола қиламан дейсан-а.

— Қизиқ-да энди, эна,— дедим ёлвориб.— Чин сузим, агар мана шу такани гапингизга кирита олсангиз, эртага анову кичкина томчангизни ҳам сувоқдан чиқариб бераман.

— Худди мол кўрмай юргандай гапирасан-а, болам,— энам хиёл ройиш билдиргандай бўлди.— Қўй, одамни уялтирма.

— Жо-он, эна!— бориб у кишининг елкасидан тутдим.— Йўқ, деманг.

Энам эркалашимдан ийиб кетиб, ўрнидан турди. Бир менга, бир оёқларини узатиб ётган Олакўзга қараб туриб, тагин фикридан қайтди.

— Одамни артист қилма, болам,— деди.— Қариган чоғимда артист қилиғим нимаси? Керак экан, бор, ўзинг қилавер.

— Гап менда эмас, сизда,— дедим бўш келмай.— Мен минг гапирсам ҳам фикр этмайди бунингиз. Йўқ деманг энди, эна. Нимаси қийин, борасизу гапирасиз, тамом-вассалом.

— Кейин устимдан ҳингир-ҳингир куласан, шундайми?— Энам менга шубҳаланиб тикилди.— Биламан мен сени...

— Кулган номард,— дедим бир оз қизишиб.— Қизиқмисиз, энанинг устидан ҳам куладими, киши. Кун-

далик ишингизни кўз ўнгимда қайтаринг деяпман, холос.

— Ундай бўлса, майли.— Энам қўлларини кир сочиққа сурта-сурта, кўра томон юрди. Лекин ҳозир қилиши лозим бўлган иши ўзига эриш туюлаётгани бутун хатти-ҳаракатидан сезилиб турарди. Ҳатто ярим йўлда изига қайтмоқчи ҳам бўлди. Ёлворувчан тарзда тикилиб турганимни кўргачгина, истамайгина яна олдинга юрди. Таканинг тепасига боргач, мен томонга хижолатомуз қараб қўйди-да, бировнинг гапини сўзма-сўз қайтараётган одамдай, қатъиятсиз оҳангда буюрди:

— Олакўз, тур ўрнингдан!— Олакўз, кавш қайтариб, қимир этмай ётаверди. Таканинг қулоқсизлиги энамнинг асл ҳолига қайтишига кўмаклашди. Гапи икки бўлишига кўникмаган энам бирдан тутатиб кетди.

— Нима, кармисан, тур ўрнингдан деяпман!— деди бақириб.

Олакўз ошиқмай ўрnidан кўзгалди-да, оёқлагач, энамга норози тикилиб, «Ми-иум» деб қўйди.

— Бор, сувлаб кел!— Энам қўли билан чап томонга ишора қилди.— Тез-тез қимирла!

Олакўз, оқсоқланиб, кўра этагига борди-да, улкан темир идишдан сув ичган бўлди. Сўнг қайтиб, яна жойига ётиб олди.

— Қойил!— мен чапак чалиб юбордим.

Шу пайт даштдан ҳадикли мўнграш эшитилди. Қизиқсиниб, ўша томонга боқдим. Қашқа, қулоқлари динг, шу томонга тикилиб турарди.

— Юрагинг ёрилмасин,— деди энам кўрадан чиқа солиб.— Ювиндинга ҳеч ким тегаётгани йўқ.

Аммо бу гап, афтидан, Қашқани тинчлантормади шеклли, туйқусдан аразлашга ўтди. Ҳозир пиёзга тушаман, деган оҳангда кетма-кет мўнграб, пиёз пайкали томон юрди.

— Қилининг қурмасин,— деди энам норози бўлиб,— ўрта ерда Қашқани безовта қип қўйдик. Энди у осонликча кўнмайди. Мол дейсан, қара, пиёзга тушиш ёмонлигини шуям билади. Қасдма-қасдига бораяпти. Индамасанг, кирадиям. Кейин бошимга бир тўда ғалвани орттириб олади.

Ҳақиқатда Қашқанинг важоҳати бежо, қадам олиши секин-аста тезлашмоқда эди. Энамнинг тергашлари ҳам кор қилмай қўйди унга. Ноилож қолган энам ердан темир косовни олди-да, ювинди идишга тақ-тақ уриб, эр-

каловчи оҳангда чақира бошлади.

— Қашқа, келақол! Келақол бу ёққа! Қашқа! Қашқажон!

Қашқа юришдан тўхтаб, ишонқирамай бошини биз томонга бурди. Энам идишни бот тақиллатиб, қўлини сирмади.

— Келақол! Келақол тезроқ!

Қашқа ҳануз ишонқирамай, тумшугини чўзиб бирпас қараб турди-да, сўнг худди ёш бузоқлардай ўйноқлаб, ҳовли томонга югуришга тушди. Ортидан бузоқлар ҳам эргашди. Учовлари ўйноқлашиб, диконглашиб келавер, и.

Бошқа иложим қолмагач, ўроқни елкага ташлаб, йўнғичқапояга жилдим. Қун исигандан исиб борар, аммо ваъдани бажармай бўлмасди. Йўл-йўлакай айбдорни — Олақўзни тепиб ўтишдан ўзимни тиёлмадим. Бироқ у лоақал пинак ҳам бузмади.

Бу пайтда Қашқа бошлиқ бузоқлар идишдан мириқиб-мириқиб ювинди ичишмоқда эди.

МУАЛЛИФДАН

Сиз жониворлар оламига қизиқасизми?

Табий, қизиқасиз. Аммо кўпчилигимизнинг бу қизиқшимиз шунчаки назар солмоқдан нарига ўтмайди. Дейлик, ит ёки мушук. Биз уларни уй жониворлари сифатида қабул қиламиз ва турган гап, муносабатимиз ҳам шунга яраша бўлади. Ушбу жониворларда ўзига хос хулқ, қолаверса, қалб мавжудлигини асло хаёлимизга келтирмаймиз. Бир гап билан айтганда, кузатувчанлик етишмайди бизда. Натижада, жониворлар девордан наридаги ўзга олам махлуқотлари бўлиб қолаверади.

Жониворлар ҳақида ёзиш, улар образини адабиётга олиб кириш дастлаб хаёлимда йўқ эди. Шунчаки кузатувчи эдим. Паррандалардан тортиб жониворларгача, бариси мени жуда қизиқтирар, айниқса, уларнинг турфа хил хатти-ҳаракатларини кузатиб ўтиришни хуш кўрардим. Бир қарашда ўта аҳамиятсиз туюлган жониворлар ҳаракати ҳамиша маълум бир мақсадга йўғрилишини ва ҳар бирининг ўзига яраша хулқи борлигини болаликдаёқ сезганман.

Дастлаб майналар билан қизиққанман. Бу қушларнинг бироз муғамбирлиги, хийла жанжалкашлиги, шунингдек, тузуккина ўғрилиги, энг асосийси, ҳар қайсиси турфа феъл-атворга эга эканлигини пайқганимдан сўнг, паррандалар ҳақидаги жўн тасаввурим изсиз йўқолиб, беихтиёр бошқа жониворлар ҳаётини ҳам синчковлик билан кузатишга тушганман. Оқибатда, жониворларнинг қизиқ ва ранг-баранг олами секин-аста ўзлигини намоён эта бошлаган. Аммо кузатишларим ҳақида бирор кимсага оғиз очмасдим. Сабаби, жониворлар ҳаёти ва қилиғи тўғрисидаги дастлабки таассуротларим тингловчилар томонидан лоқайд кутиб олинган, жониворларда ҳам кўнгил мавжудлигини камдан-кам одамга уқтира олганман. Болаларча ҳаяжонларим боқибегам катталарнинг истеҳзоли табассумига рўпара келгач эса, сукут сақлашни лозим топганман.

Жониворлар ҳаётини сукут ила кузатишга одатланганимда, камина тузуккина овчи сифатида айёр тулкилар ортидан кунлаб сарсон бўладиган, қишда даштларда тентирайдиган бўриларни лоқал бир бор кўрмоқ умидида жардаги пистирмада баъзи тунларни бедор ўтказишгача бориб етгандим. Аммо бирорта бўри-

ни кўролмаганман, уларга кейинчалик тўқнаш келгайман. Ута салобатли бу жонивор мардлиги ва совуққонлиги билан бошқа ҳайвонлардан жуда фарқланиб туради. Турқининг ўзиёқ одамни ваҳимага солади.

Бўриларни дея пистирмада тунаган кезларимда атиги ўн тўрт ёшда эдим. Бу ҳаракатларимни уйдагилардан ва қишлоқ аҳлидан пинҳон тутардим. Бу ишда менга Хуррам овчи деган кимса кўмакка келганди. Хуррам ака жониворлар ҳақида жуда кўп нарса билса-да, негадир билганлари ва кўрганлари тўғрисида бировга гапирмасди. Аслида овчилар жуда ҳангоматалаб, бирга ўнни қўшиб сўзлайдиган халқ бўлади. Бироқ бу одат унга зид, ўз дунёси, ўз олами билан яшайдиган камгап одам эди у. «Ҳайвонот дунёсини одамлар тушунмайди, — дерди гоҳо ички бир таассуф билан. — Зехн солиб, улардан кўп нарсаларни ўрганиш мумкин.» Дашт, айниқса, тоғ жониворларини, хусусан, айиқлар ҳаётини кузатишни ўша кишидан ўрганганман.

Ҳисор тоғ тизмаларида бизнинг бир жуфт айиғимиз бўларди. Тўрвада талқон, қотган нон, бир неча сиқим чақмоқ қанд, қўлимизда эса биргина қўшоғиз милтиқ, тоғларга чиқиб кетардик. Арчалар панасидан туриб ўша айиқлар оиласини узоқ кузатардик. Албатта, бироз чўчиб, ўз навбатида, жуда қизиқиш билан томоша қилардик. Хуррам овчи ҳамиша бирорта айиқни отиб олмоқни ва унинг улкан терисини уйи деворига осиб қўймоқни орзу қиларди. Аммо ҳаёти давомида бу орзусига етишмоққа бирон марта уринмади. Энди билсам, журъатсизлиги туфайли эмас, жониворларга нисбатан айрича муҳаббати боис бу ишга қўл урмаган экан. У киши асосан тулкиларни овларди. Бўриларга сира қотинмасди. Ов баҳонасида тоғма-тоғ дайдишни яхши кўрарди. Ғалати табиатли одам эди. «Пахмоқ» қиссидаги Панжи саёқ образи қисман у кишидан олинган.

Хуррам акадан менга жониворлар табиатини кузатишда ниҳоятда зарур бўлмиш сабр-тоқат мерос бўлиб қолган. Эндиликда камина дурбиндан фойдаланаман. Бу асбоб кузатишни жуда енгиллаштиради. Узоқдан туриб истаган жониворингизни кун бўйи кузатиб ётишингиз мумкин. Фақат чидам бўлса бўлди. Аммо бу иш ҳеч қачон осон кечмайди. Тоғ табиати сизга ҳеч нарсани осонликча раво кўрмайди. Сизни у гоҳ кучли жаласи билан сийлайди, гоҳ туманлари билан чирмайди, гоҳ эса куйдирувчан офтоби қоқ манглайингиздан уриб

туради. Тоғ ҳавоси салқиндек туюлгани билан қуёши куйдирувчан, бир кунда ҳабашдек қорайтириб ташлайди. Хуллас, бир қатор қийинчиликларга бардош, берганингиздан сўнгина тоғ сизга ўз бағрини оча бошлайди. Керак пайтда дов-дарахтлари билан жонингизга оро киради. Хавфли ҳодисалар тоғда тез-тез учраб туради. Эҳтиёткорлик ҳамиша зарур...

Уй ҳайвонларидан тоғ эшаклари ўзининг ажойиб фазилатлари билан диққатимни тортган. Ҳамиша оғир юк остида қўйманадиган бу жониворлар йўл танлашда ва манзилни адашмай топиб келишда ўта зуккодир. Адабиётда отга кўп ва хўп таъриф берилган. Лекин эшак жониворнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида деярли лом-мим дейилмаган. Ваҳоланки, манзилдан адашмасликда, сабр-тоқатда, чидам ва матонатда, яшовчанликда эшак деганлари от жонивордан жуда устун туради. Шунингдек, бошқа уй жониворлари ҳам бизнинг назаримизда бир бутун яхлитлик қасб этади: тилсиз ва онгсиз жонивор. Аслида ҳам шундай, лекин ўша ҳайвонлар ҳам ўз хулқига эга, бу жиҳатдан улар бири-бирига сира ўхшамайди. Бу ҳайвонлар қачонки меҳр кўрсатсангизгина ўз табиатини сизга тўла-тўқис очади.

Жониворлар ҳамиша меҳрталаб бўлади. Бу ҳолни «Қашқа» ҳикоямда қисман очишга муяссар бўлганман. Ҳайвонлар яхши гап билан ёмон гапни оҳангига қараб фарқлайдилар. Кўз қарашингиздан ўзига керакли нарсаларни фаҳмлайдилар. Шунингчун, агар кузатган бўлсангиз, ит кўзингизга мўлтираб туради. Эчкилар ҳам қўлингизга ёки танангизнинг бошқа қисмига эмас, айнан кўзингизга тик қарайди. Ҳаракатингизни нигоҳингизданоқ сезади.

Тоғ ва даштларни кезиб ажиб бир ҳолни кузатганман. Тўғрироғи, ўрганиб чиққанман. Ёввойи жониворларнинг ҳар бири ўз ҳудудига эга бўлади. Тоғу тош ораласангиз ёввойи ҳайвонларни деярли учратмайсиз. Асрий арчалардан ўзга нарса йўқдек, хотиржам одимлайсиз. Аммо айти шу дамда арчалар орасидан, тошлар ортидан жониворлар сизни кузатиб турган бўлади. Лекин сиз уларни сезмайсиз.

Гапнинг сирасини айтганда, жониворлар жонли бир ҳалқа сифатида борлиқни ўраб, тўлдириб туради. Барининг ўз юмуши ва ташвиши бор. Табиатнинг бузилмас қонуниятлари ҳайвонларнинг мавжудлиги ва ҳаракати туфайлигина яшовчандир. Бунинг ҳис этмоқ учун

кишидан озгина меҳр ҳафсала талаб қилинади, холос.
Камина юқоридаги кузатишларим бўйича ҳануз ҳеч
кимга озиз очмай келаман. Лекин қоғозга тушираман,
фақат бадийлаштирган ҳолда. Жониворларнинг хул-
қи ва яшаш тарзи ҳақида нечоғли ҳикоя қила олдим,
бу ёғи энди сизнинг ҳукмингизга ҳавола, азиз ўқувчим!

МУНДАРИЖА

Пахмоқ (Қисса)	3	Қашқа (Ҳикоя)	69
Ўғри (Ҳикоя)	63	Муаллифдан	77

НОРМУРОД НОРҚОВИЛОВ

ПАХМОҚ

(Қисса ва ҳикоялар)

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

Таҳририят мудир *Х. Ҳайитметов*

Муҳаррир *М. Аҳмедов*

Бадий муҳаррир *Б. Юсупов*

Муқова ва расмлар мусавири *Г. Қеворков*

Техник муҳаррир *С. Турсунова*

Мусаҳҳиҳ *М. Иброҳимова*

ИБ № 7237

Теринга берилди 27.03.97. Босинга рухсат этилди 14.05.97. Бичими
34×108/32. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Адабий гарнитура. Юқо-
ри босма усулида босилди. Шартли б. т. 4,20. Шартли кр. отг.-4,41.
Нашр. т. 4,15. 3000 нусхада. Буюртма № 57.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шарт-
нома 13—255—96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод да-
ҳаси, Муродов кўчаси, 1. 1997.